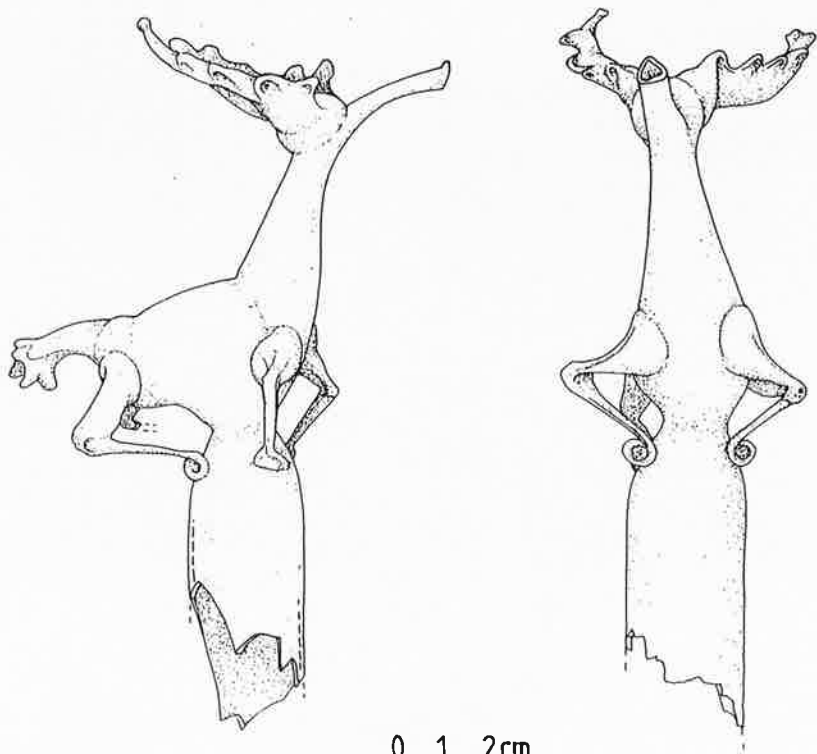

NAMUR 1992

Facultés Universitaires
Notre-Dame de la Paix
6 - 7/3

A R C H A E O L O G I A

M E D I A E V A L I S

Couverture / Omslag / Umschlag

NAMUR. Rue des Brasseurs.

Cerf en verre / Glazen hert / Gläserne Hirsch.

(Fouilles / Opgravingen / Ausgrabungen M. Soumoy).

NAMUR 1992

Facultés Universitaires
Notre-Dame de la Paix
6 - 7/3

M.-C. LALEMAN
A. MATTHYS
J. DE MEULEMEESTER
(eds)

A R C H A E O L O G I A

M E D I A E V A L I S

1 5 / 1 9 9 2

Avec la collaboration de / met de medewerking van / in
Zusammenarbeit mit :

- Crédit Communal de Belgique / Gemeentekrediet van
België / Gemeindegeld von Belgien
- Dienst Monumentenzorg en stadsarcheologie, stad Gent
- Service des Fouilles de la Région Wallonne
- Service des Sites et Monuments Nationaux (GDLux.)
- Le Cercle historique "Le Comté de Jette" / De
geschiedkundige kring " Het Graafschap Jette"
- Les Facultés Universitaires Notre-Dame de la Paix,
Namur

Réalisation de ce volume / Realisatie van dit volume :
F. Hubert-Moyson
Service des Fouilles de la Région Wallonne

A. ERVYNCK, P. RAVESCHOT & S. VAN BELLINGEN
Een laat-Merovingische waterput uit Gent (O.-Vl.)

Voor de sloping van de overdekte Veemarkt (Nieuwe Beestenmarkt) ondernam de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie van de stad Gent een systematische opgravingscampagne. Het terrein is gelegen net buiten het areaal van de Sint-Baafsabdij. Gedeeltelijk onder de natuurstenen muurresten van het koor van de vermoedelijke parochiekerk van het Sint-Baafsdorp werd een waterput ontdekt. De sporen ervan vingen aan op ca 7,30 T.A.W., wat ongeveer overeenstemt met het oudste middeleeuwse looppniveau op die plek. De wanden van de vierkante houten waterput waren volledig verdwenen. De put reikte zeker dieper dan 5,15 T.A.W.

Er kunnen drie fazen onderscheiden worden. Ten eerste is er de lichtjes trechtervormige bouwkuil die bovenaan een diameter van meer dan 4 m heeft. In de zandige vulling kwam zowel Gallo-Romeins als vroeg-middeleeuws materiaal te voorschijn. Vermeldenswaard is een scherp met stempelversiering. De waterput was onderaan eveneens met zand opgevuld. Een kleine éénzijdige kam, samengesteld uit gewefragmenten, kan enkel vaag in de vroege Middeleeuwen worden gesitueerd. Het bovenste opvullingspakket leverde zowel organisch als niet-organisch materiaal op. Benevens een gelijkarmige mantelspeld, die mogelijk uit de eerste helft van de VIIIste eeuw stamt, kwam heel wat gegladde ceramiek en aardewerk, verschaald met roodgebakken kleideeltjes, te voorschijn. Het organische materiaal wordt op het labo voor Paleontologie van het I.A.P. bestudeerd. Het is de bedoeling om op de gerecupereerde houtskoolrestjes een C-14 datering te laten uitvoeren om tot een nadere datering te komen.

W. DIJKMAN
Vico Fit (Maastricht)(Nl.)

Aan de zuidzijde van het Maastrichtse stadsdeel Wyck ("vicus") is in 1990 op het 23 ha. grote Céramique-terrein een opgraving van start gegaan. Bij de aanleg van een aantal proefsleuven bleek het grootste gedeelte van het terrein danig verstoord te zijn door de bouw van fabrieken en het dumpen van keramisch afval in de XIXde en XXe eeuw.

De zuidelijke, laat-middeleeuwse gordel van vestingwerken van Wyck was in de XIXde eeuw slechts tot het maaiveld gesloopt. Tijdens de opgravingen kwamen in 1991 verschillende, goed bewaard gebleven vestingwerken uit de XIVde tot de XVIIIdde eeuw te voorschijn. In het zelfde jaar werden op het noordelijk gedeelte van het terrein twee pottenbakkersovens ontdekt, die in de Merovingische periode thuishoren. De eerste bestond uit een werkkuil (diam. 1,60m) en een peervormige ovenconstructie (1,30 x 1,15m). Door een 0,50m breed stookkanaal werd de hitte in de stookkamer geleid. In het centrum van de laatste bevond zich een uit misbaksels, stenen en leem opgebouwde tong (lengte: 1m). Als basis van de koepel

diende een laag breukstenen. Zowel de stookruimte als de eigenlijke oven zijn uiteindelijk met leemfragmenten, tegels en potscherven gevuld. Het overvloedig aanwezige aardwerk is gedeeltelijk hard, soms zelfs steengoedachtig gebakken. Het gaat hierbij meestal om potten met omgeslagen, uitstaande rand. Daarnaast komt oxyderend gebakken waar voor, die met golvende lijnen versierd kan zijn. Reducerend gebakken kommen en potten met dekselgeul komen voor. Potten in reducerend gebakken waar met rolstempel- of lijnversiering zijn talrijk. De op enige meters afstand gelegen tweede oven was meer rond van vorm. De werkkuil had een diameter van 2m, de ovenconstructie zelf een diameter van 1,60m. De oven was ditmaal niet gevuld met misbaksels, maar met de ingevallen lemen koepel. Deze was overigens mede opgebouwd uit gebakken aardwerkfragmenten. Al deze potscherven waren in oxyderend gebakken waar vervaardigd.

Vergelijkbaar aardwerk is in Maastricht met name in de laat-Merovingische nederzettingen op de westelijke Maasoever aangetroffen.

Pottenbakkerovens uit deze periode zijn zeldzaam. In Huy-Batta zijn in 1970 twee ovens met grote aantallen misbaksels uit het laatste kwart van de VIIde of uit het begin van de VIIIde eeuw gevonden. Het geborgen aardwerk lijkt sterk op het Maastrichtse vondstmateriaal.

Een datering in de laat-Merovingische tijd (650-750) is waarschijnlijk.

D. HENROTAY & R. LANSIVAL

L'habitat rural du haut moyen âge au "Saulé Gaillard" à Frouard (Meurthe-et-Moselle)(F.)

Cette fouille réalisée par la Direction des Antiquités de Lorraine à la fin de l'année 1990 a déjà fait l'objet d'un compte rendu publié dans cette revue l'année dernière. L'étude des structures et du matériel archéologique, datés des VIIème, VIIIème et IXème siècles, réalisée cette année a mis en évidence quelques informations intéressantes.

Trois phases céramiques ont pu être dégagées et constituent les seuls repères chronologiques permettant de replacer les structures dans leur contexte. Une évolution dans la construction de l'habitat, passant du modèle en bois avec toiture à quatre pans comparable à celui de Vitry-en-Artois (Nord) à une habitation en pierres semblable à celles découvertes à Vieux (Calvados), est à signaler. L'habitat composé d'assises en pierres posées en arêtes de poisson et de poteaux bordant le côté interne des murs comprenait peut-être un étage supérieur. Un foyer mural aménagé en dalles calcaires possédait probablement une hotte en matériaux légers. Ces structures et leurs annexes correspondent à une exploitation rurale du type manse.

D'autre part, deux grands types d'annexes ou fonds de cabanes ont été reconnus: ceux comprenant des poteaux faitiers et corniers et ceux composés uniquement de poteaux faitiers.

Le matériel recueilli démontre que lors de la première phase d'occupation, le modèle à six poteaux est le seul représenté. La superposition de plusieurs structures de ce type atteste une phase de rénovation. Les deux autres phases d'occupation ne comprennent que des annexes à poteaux médians. Les comparaisons établies avec d'autres sites montrent que ces deux types d'annexes sont connus depuis la protohistoire et perdurent jusqu'à la fin de l'époque médiévale. L'abandon d'un modèle en faveur d'un autre ne semble pas être justifié par des contraintes de construction, mais répondrait plutôt à une destination différente. Ce passage d'un type à un autre reflète peut-être une réorientation de l'activité de l'exploitation rurale de "Saule Gaillard".

J. ALENUS-LECERF

Le cimetière mérovingien d' Orp-le-Grand (Brab.)

La parcelle 737d du site archéologique a fait l' objet d' un permis de bâtir. Les travaux de terrassement ont perturbé deux sépultures qui étaient sises à quelque 2,50 m sous le niveau actuel du sol. Hors la récolte de quelques objets et ossements, aucune intervention ne fut possible. Ce secteur avait fourni quelques belles inhumations du VIème siècle, récemment explorées (*Arch. Med. 1978, 1980, 1985*).

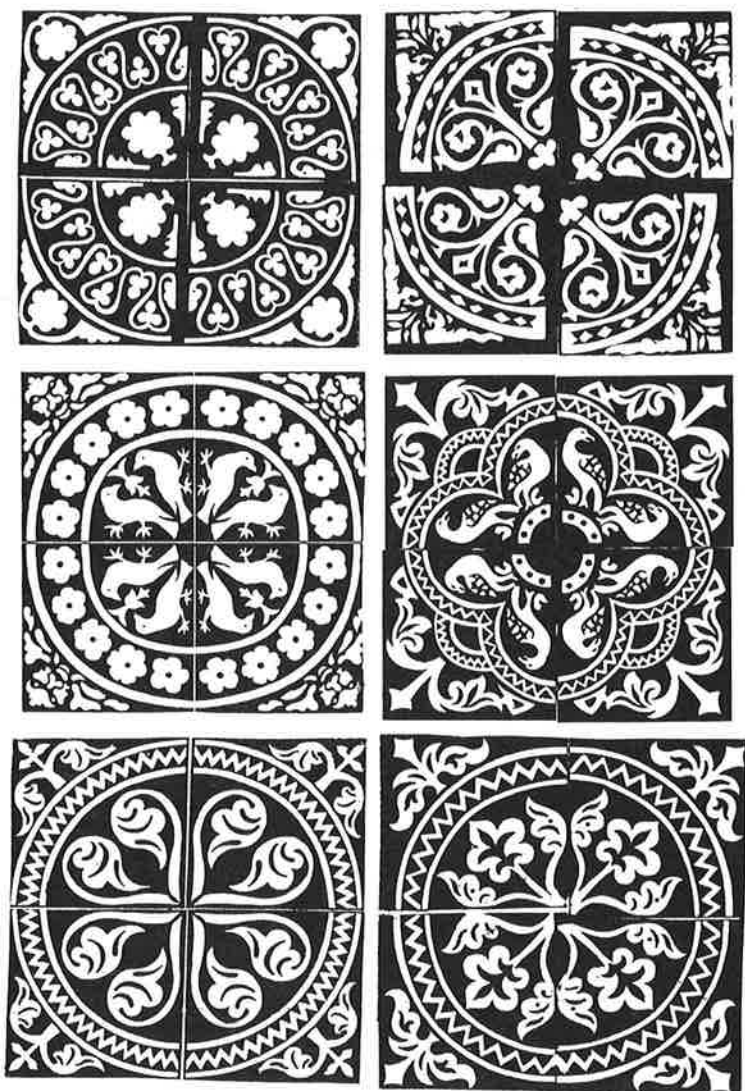
A. DE BELIE

Versierde tegels van de Boudelo-abdij te Klein-Sinaai (O.-Vl.)

Tijdens het archeologisch onderzoek van de Boudelo-abdij werden 465 volledige of fragmentaire stempeltegels gevonden waarvan er 130 met verschillend motief zijn. Behalve vier die met een laagje tinglazuur bedekt werden, zijn de overige vervaardigd met oranje-rood bakkende klei waarin een stempelmotief in witte pijpjarde is aangebracht, dat na het bedekken met transparante loodglazuur en het bakken, een goudgele kleur heeft.

In de dertiende eeuw begon men de geometrische patronen van de tegelvloeren te verfraaien met versierde tegels. Ze zijn te dateren van de XIIIde tot de XVde eeuw. De motieven geven ons een beeld van de middeleeuwse voorstellingswereld. In Boudelo zijn alle tegels afkomstig van de bevoering van de kerk. Men zou dan ook verwachten dat de christelijke symboliek de meerderheid van de voorstellingen uitmaakt. Dit is echter niet het geval, slechts 10% ervan zijn zuiver christelijk. De primitieve en voorschristelijke voorstellingen overheersen nog. Verschillende gebruikte motieven komen ook in de heraldiek voor.

Enkel het aantal verschillende tegels wordt hierna vermeld en niet hoeveel er van elk exemplaar gevonden zijn.

ZES VIERPASSEN VAN DE BOUDELO-ABDIJ.

De lelietegels vormen de meerderheid met vijftintig tegels. De orde van Citeaux was van Franse origine en in het schild van vele cisterciënzerabdijen komt de lelie voor. Dan volgen twintig gestyleerde bloemen. De acanthus, die tijdens de Romaanse periode overheerste, is nog wel aanwezig, maar krijgt toch reeds het gezelschap van vijftien andere bloemen.

Er zijn twaalf tegels met fabeldieren, onder andere de draak, de griffioen, de wervelwind en de dubbelkoppige arend en zes mythologische figuren waaronder de kentaur, de meerman en de meermin.

Ook tien leeuwtegels en zes arendtegels, waarvan er verscheidene van heraldische oorsprong zijn, verder zijn er nog drie herten, zeven honden en een paard.

De geometrische motieven behoren tot de oudste, zo zijn er zes gevonden.

Bijzonder mooi zijn de vierpas-tegels, waar vier dezelfde tegels één motief vormen, daarvan zijn er zeven aan het licht gekomen. Bij de dertien christelijke motieven zijn er zes met tekst, twee ervan zijn grafopschriften.

De verzameling versierde tegels van de Boudelo-abdij vormt een van de belangrijkste van ons land. Ze tonen het voortleven van de voorchristelijke voorstellingswereld in een gemeenschap die het beleven van de christelijke levensvisie als doel had. De verzameling berust in de Boudelozaal van het Stedelijk Museum te Sint-Niklaas.

M. EUBELÉN

Le médaillon du Château de Beaumont à Esneux (Lg.)

Découvert en 1928 dans les ruines du Château de Beaumont, le médaillon fut reconnu comme étant un "reliquaire d'amour".

En 1967, une pièce similaire exposée dans un musée londonien vient appuyer la thèse du reliquaire. En effet, la scène gravée sur la plaquette de ce musée relate le même épisode de la légende de Tristan et Yseult.

L'année suivante, une brève notice consacrée au "Château de Beaumont", mentionne le médaillon sans lui consacrer, pour autant, une étude plus approfondie. On y considère toujours la pièce comme étant un reliquaire en ivoire.

En 1981, lors d'une étude du matériel archéologique trouvé sur le site, une nouvelle fonction de la plaquette sera avancée. Ne serait-elle pas une monture de miroir?

En 1989 et 1991, la découverte d'un volet, cassé en deux, s'adaptant parfaitement sur la face arrière du médaillon ouvre de nouvelles perspectives. Le médaillon devient un triptyque composé d'un panneau central auquel sont reliés deux volets dont un n'a pas encore été retrouvé.

D'après les travaux d'une archéologue allemande, l'ensemble aurait pu constituer une monture de miroir comme d'autres amulettes similaires découvertes en Allemagne et en Angleterre. En outre, une autre interprétation de la scène nous mettrait en présence d'un thème religieux "l'Annonce faite à Marie".

A. LENTACKER , W. VAN NEER & B. DE CUPERE
 Archeozoologisch onderzoek over de transitie Romeinse-vroeg-
 middeleeuwse periode in België

Binnen het I.U.A.P.-project 28 "Interdisciplinaire Archeologie" fungeert het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika als satelliet waar het archeozoologisch onderzoek gebeurt. Dierlijk botmateriaal van opgravingen verricht door verschillende teams van de Katholieke Universiteit te Leuven en de Université Catholique de Louvain wordt geanalyseerd. Een deel van het interdisciplinair archeologisch onderzoek gebeurt op sites uit België en Noord-Frankrijk en heeft als doel de overgang van de Romeinse naar de vroegmiddeleeuwse periode beter te doorgronden. De studie van de fauna tracht hierbij informatie te verzamelen over de veranderingen in de omgeving en in de economie. Wijzigingen in de voedselproductie-en voorziening zijn te verwachten na het wegvallen van de Romeinse infrastructuur. Landbouwbedrijven die tijdens de Romeinse periode produceerden voor grote consumptiecentra, werden misschien overbodig en schakelden waarschijnlijk weer over op veeteelt voor locale behoeften. Op dergelijke manier belandt men dan eigenlijk terug in een soort subsistentie-economie. Deze gedachtengang is als een werkhypothese te beschouwen die nog verder moet getest worden.

Om dergelijke tendenzen te illustreren is botmateriaal nodig van zowel Romeinse als vroeg-middeleeuwse sites. Ideaal zijn hierbij vindplaatsen waarbij beide perioden vertegenwoordigd zijn omdat men op die manier invloeden van het milieu op de fauna uitschakelt en het economisch systeem alleen verantwoordelijk kan zijn voor waargenomen veranderingen.

Voor volgende sites werd de fauna onderzocht of is de analyse ervan gestart:

Erps-Kwerps (Brab.)

Dit site, opgegraven door M. Verbeeck (K.U.Leuven), leverde faunaresten op van een Romeinse villa en dierlijke grafgiften uit een Merovingisch grafveld. Bij de villa werden drie Romeinse waterputten teruggevonden waarvan één dierlijk materiaal bevatte. De ecologische voorkeuren van de microfauna en de loopkevers (bestudeerd door Konjev Desender, K.B.I.N.) schetsen een beeld van de onmiddellijke omgeving van de waterput en dus ook van het site. Veranderingen in het milieu binnen de Romeinse periode werden reeds aangetoond met behulp van de keverresten en zullen vergeleken worden met botanische gegevens na studie van zaden en vruchten, momenteel verricht o.l.v. Dr. C.C. Bakels (Rijksuniversiteit Leiden).

Braives (Lg.)

Ook in de Romeinse vicus te Braives werd een Romeinse waterput volledig onderzocht. De opgravingen van deze structuur werden verricht door F. Vilvorder (U.C.Louvain). De vrij diepe schacht (+/- 32m) was volgestort met dierlijke resten. De studie van het archeologische materiaal wijst uit

dat de onderste vulling tot de IIIde en de bovenste tot de IVde eeuw behoort. Momenteel wordt de bezinkingslaag uitgezeefd voor de studie van de erin aanwezige kleine zoogdieren en loopkevers.

Wange (Brab.)

Het site te Wange, opgegraven door M. Lodewijckx (K.U.Leuven), kreeg tot nu de meeste aandacht omwille van de bandkeramische vondsten. Er zijn evenwel ook bewoningssporen uit de Late Ijzertijd, de Romeinse en de middeleeuwse periode. De fauna uit die contexten wordt momenteel onderzocht.

Tournai (Ht.)

De opgravingen onder de kerk van Saint-Pierre te Doornik o.l.v. R. Brulet (U.C.Louvain) brachten eveneens Romeinse structuren aan het licht naast een bewoningslaag uit de Merovingische en Karolingische periode. Beide structuren bevatten grote beendercollecties.

W. VAN NEER & A. ERVYNCK Visresten in de Vlaamse archeologie

Alhoewel de eerste archeozoologische rapporten voor Vlaanderen reeds dateren uit het midden van de jaren '60, werden visresten daarin tot zeer recent stiefmoederlijk behandeld. Voor deze situatie zijn verscheidene redenen aan te voeren. Zo was er tot voor kort in Vlaanderen voor vis geen goede referentiecollectie aanwezig zodat determinaties uiterst moeizaam verliepen. Daarbij kwam nog dat visbotjes, door het ontbreken van zeefstalen, tijdens de opgravingen omzeggens nooit werden verzameld. Algemeen kom men spreken van een gebrek aan interesse voor visresten, zowel bij de botonderzoeker als bij de archeoloog. Een schrijnend voorbeeld is het feit dat botjes van de haring voor het eerst in 1990 in een archeologische vindplaats konden aangetoond worden, terwijl reeds veel middeleeuwse sites zijn onderzocht en we weten dat haring in de voedselvoorziening van die tijd een essentiële rol speelde.

Recent kwam echt verandering in deze toestand. Eén van ons (W.V.N.) kon, d.m.v. een I.U.A.P.-project (interuniversitaire attractiepool), op het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika een archeozoologische werkgroep uitbouwen, die zich deels concentreert op Belgisch vondstmateriaal. Een eerste verwezenlijking van dit project is de uitbouw van een grote referentiecollectie van recente zee- en zoetwatervissen uit onze regio. Hierdoor kunnen visdeterminaties voortaan beter verlopen. Langs archeologische hoek groeide recent meer aandacht voor de studie van botmateriaal en dus ook voor de visresten. Door bv. de geïntegreerde werking van een archeozooloog (A.E.) binnen de archeologische diensten (eerst binnen een project van Archaeologia Mediaevalis, nadien overgenomen door het Instituut voor het Archeologisch

Patrimonium) verbeterde de staalname op veel opgravingen en worden recent meer visresten verzameld.

Momenteel werken het K.M.M.A. en het I.A.P. samen om de studie van visresten in Vlaanderen van de grond te krijgen. Enkele eerste resultaten, die betrekking hebben op de middeleeuwen, komen uit stedelijke contexten te Ieper (W.-Vl.), Gent (O.-Vl.), Oudenaarde (O.-Vl.) en Antwerpen, en uit kasteelsites te Laarne (O.-Vl.) en Londerzeel (Brab.). Ze werden onlangs samengevat in: Ervynck, A. & Van Neer, W. (in druk). *Fish remains in medieval castles and towns (Flanders, Belgium): a preliminary survey*. In: *Heinrich D. (ed.), Fish in Archaeology and Quaternary Biology. Proceedings of the 6th Meeting of the I.C.A.Z. Fish Remains Working Group*, Schleswig. Indien mogelijk, zal een overzicht van deze nieuwe gegevens worden voorgesteld op de volgende editie van *Archaeologia Mediaevalis*.

L. HUYSMANS

Onderzoek van plantenresten

Mestkuilen van het site huis de Lalaing te Oudenaarde (O.-Vl.)

De vier mestkuilen zijn gesitueerd onder de pottenbakkersoven (opgravingen D. Callebaut).

In kuil A werden resten teruggevonden van granen: gerst en haver (slechts één graankorrel elk), kool of raap (*Brassica*, 3 exemplaren) en vlas (1 exemplaar). Resten van sommige fruitsoorten kwamen in grote hoeveelheden voor: braam, bosaardbei, zure kers, appel, druif, lampionplant en vlier. De relatief talrijke soorten akkeronkruiden kunnen als resten van verontreiniging van door de mens geconsumeerde planten worden verklaard. De verscheidenheid van ruderales en bosrandonkruiden wijst eerder op resten van door (huis-) dieren gegeten soorten. Resten van oeverplanten en vooral van pioniers van natte bodems zijn in grote aantallen aanwezig. Daar het onderzoeksterrein dicht bij de toenmalige Schelde ligt, kunnen deze soorten lokaal hebben gegroeid of zijn ze bij overstromingen in de kuil terecht gekomen.

In kuil C wijst de aanwezigheid van vruchtenresten en vrij veel graanakkeronkruiden op resten van menselijke consumptie. Opvallend was de aanwezigheid van 54 exemplaren van de akkerboterbloem, mogelijk afkomstig uit wintergerstakkers. Een grassoort en de onkruiden vertegenwoordigen de door het vee ingebrachte soorten.

In kuil D waren vooral de resten van waterbies (495 exemplaren) belangrijk. Waarschijnlijk gaat het om resten van de autochtone vegetatie van de kuil. Verder kwamen ook akkeronkruiden, fruitresten en grasresten voor. Een tweede staal in kuil D, dat als controle werd onderzocht, gaf gelijksoortige resultaten als het eerste staal. Er werd dan ook voor de andere mestkuilen slechts één staal per kuil onderzocht.

Vruchtenresten en akkeronkruiden in relatief kleine hoeveelheden wijzen op menselijke consumptie. Gras en

onkruiden van vochtige plaatsen vertegenwoordigen de inbreng van (huis-)dieren.

Waterputten uit Hoge Dijken te Roksem (W.-Vl.)

Tijdens de campagne van 1988 werden door Y. Hollevoet en zijn team vier waterputten uit de VIIIe tot Xde eeuw blootgelegd, namelijk put 116 uit de VIIIe eeuw, put 54 uit de eerste helft van de IXde eeuw, put 58 uit de tweede helft van de IXde eeuw en put 35 uit de Xde eeuw.

De op 0,5mm gezeefde resten bleken zeer rijk aan plantenresten (2629 resten voor de vier putten).

Bij de door de mens gebruikte soorten werden granen, namelijk rogge, tarwe en in mindere mate haver en gerst, teruggevonden. Ook fruitsoorten, namelijk hazelnoot, braam, bosaardbei, vlier en druif, waren vertegenwoordigd. Het gaat vooral om soorten die aan bosranden en op kapplaatsen werden verzameld. Andere mogelijk voor menselijk gebruik bedoelde soorten zijn hennep, raap/kool (Brassica) en knopherik.

Grote aantallen onkruiden konden worden gedetermineerd. Voor het overgrote deel waren het onkruiden die op akkers kunnen voorkomen en die wijzen op voedselrijke bodems. Sommige zijn typische cultuurbegeleiders. Ook de ruderaal onkruiden waren goed vertegenwoordigd. Enkele onkruiden van vochtige plaatsen, die een kleibodem verkiezen (nabijheid van de polders), konden teruggevonden worden. Vooral in put 54 werden onkruiden van veel betreden plaatsen (bijvoorbeeld wegen of omgeving van waterputten) gevonden. Ook enkele bos- en waterplanten kwamen voor.

Hoe kan men zich de omgeving van de nederzetting voorstellen? De fruitsoorten wijzen op de aanwezigheid van een open bosvegetatie in de omgeving. De akkers kunnen zich op de hogere zandige gedeelten hebben bevonden. Lokaal trad verarming en verzuring van de bodems op. De ruderaal onkruiden wijzen op het belang van het vee op de nederzetting. De onkruiden van vochtige plaatsen duiden erop, dat de waterlopen van de polders bijvoorbeeld als drenkplaats werden gebruikt. In de nabije omgeving kwam ook wilgen- of elzenbroek voor.

De Lakenhalle te Ieper (W.-Vl.)

Tijdens opgravingen in de Lakenhalle (o.l.v. J. Termote) werd een ophogingspakket uit de eerste helft tot het derde kwart van de XIIIde eeuw aangesneden. De teruggevonden plantenresten zijn als consumptieresten te classificeren. Zij bevatten weinig granen, nl. één rest van broodtarwe en drie resten van rogge. Een grotere hoeveelheid fruitresten werd teruggevonden, vooral zoete kers (67) en pruim of kwets (83). Braam, appel en mispel komen in kleinere aantallen voor. Ook twee sterk verspreide onkruiden komen voor. Deze plantenresten geven door hun geringe aantal slechts een eerste aanduiding van wat in deze periode geconsumeerd werd.

A. ERVYNCK Archeozoologisch onderzoek

Gedurende het werkjaar 1991 werden binnen het I.A.P. de natuurwetenschappelijke werkzaamheden niet enkel geconcentreerd op vondsmateriaal uit eigen opgravingen, maar werd ook dienstverlenend gewerkt naar andere archeologische onderzoeksgroepen toe. Aldus werd, wat de middeleeuwen betreft, het botmateriaal uit volgende sites onderzocht. De medewerking aan het project "Visresten in de archeologie" en het stadskernonderzoek te Diksmuide (W.-Vl.) worden op andere plaatsen in deze kroniek behandeld.

Sint-Jozefscollege, Aalst (O.-Vl.)

Bij een noodonderzoek door de Aalsterse Vereniging voor Archeologie werden in genoemd site dierlijke resten verzameld. Deze komen uit drie contexten, respectievelijk daterend uit de volle Middeleeuwen, de late Middeleeuwen en de post-middeleeuwse periode. Beide eerst genoemde vondstenensembles bevatten te weinig botresten om voor onderzoek in aanmerking te komen. De post-middeleeuwse resten vertegenwoordigen de vulling van een laat-middeleeuwse kelder. Ze zijn groter in aantal maar stellen tafonomische problemen. We hebben zonder twijfel te maken met resten van diverse oorsprong: resten van intrusieve dieren, etensafval en fragmenten van de kadavers van niet-geconsumeerde dieren. De intrusieve resten zijn bovendien residueel in de kelder aanwezig terwijl de overige knoken waarschijnlijk uit herwerkte afzettingen afkomstig zijn.

Guldenberg I, Antwerpen

Op deze vindplaats nabij de Burchtgracht werd een bakstenen put onderzocht door de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grottonderzoek. Zeefstalen en handverzameld materiaal komen uit twee afzettingen binnen de put, daterend uit de 2de helft van de XVIde eeuw en de 2de helft van de XVIIde eeuw. Beide contexten bevatten etensresten, zodat ons een blik wordt gegund in de keuken van vroegere Antwerpse huishoudens. Op zichzelf brengt de archeozoologische studie van één enkele beerput misschien alleen wat anecdotische informatie maar door het vergelijkend onderzoek van een groot aantal contexten uit eenzelfde periode hopen we in de toekomst conclusies te kunnen trekken in de sfeer van economie der voedselvoorziening, sociale stratificatie of gastronomische cultuur (onderzoek A. Eryvynck en W. Van Neer).

O.L.V.-Kathedraal, Antwerpen

De resultaten van het archeologisch onderzoek in de kathedraal (door de Afdeling Opgravingen van de stad Antwerpen en de Cultuurdienst van de Provincie) werden in het afgelopen jaar publikatieklaar gemaakt. De hiertoe bestudeerde archeozoologische vondstcollectie vertoont een gemengd karakter. De bodem onder de kerk is in de loop der tijd door duizenden begravingen immers sterk verstoord. Zo worden botfragmenten van fossiele zeezoogdieren uit het Pliocéen

doorheen de ganse grafbodem aangetroffen. Zij zijn afkomstig uit de Tertiaire zanden die de moederbodem onder de kathedraal vormen. Tafonomisch onderzoek van de meer recente dierlijke resten, die tussen en in de graven werden gevonden, laat vermoeden dat ook een afzetting met consumptieafval, afkomstig van een bewoningsfase voor de bouw van de eerste kerk, door de begravingen werd verstoord. Deze laag, die wel eens jonger dan de XIde eeuw zou kunnen zijn, was op enkele plaatsen nog intact bewaard en biedt ons aldus een archeozoologisch beeld van de burgerlijke bewoning in de vroege fase.

Portus en Sint-Salvatorabdij, Ename (O.-Vl.)

Tijdens de opgravingscampagne 1991 (o.l.v. D. Callebaut/I.A.P.) werd, meer dan tevoren, aandacht besteed aan een nauwkeurige staalname voor organische resten. De inhoud van reeds vroeger blootgelegde water- en vuilputten werd op fijne maaswijdte gezeefd en uit interessante contexten uit de Xde-XIde eeuwse portus en de daaropvolgende abdijfase werden bulkmonsters genomen. De vondst van een recent paardekadaver in een beerput met nauwe stortopeningen was daarbij, op zijn zachtst gesteld, een verrassing. Verder wordt, samen met P. Van der Plaetsen, gewerkt aan een herinterpretatie en publikatie van de archeozoologische resultaten van de opgraving van het castrum.

Dobbelslot, Gent (O.-Vl.)

Dit elite site, ooit bevolkt door nobele lieden zoals de burggrafelijke familie, de Tempelridders of de Johanniters, behoorde tot 1300 niet tot het Gentse stedelijke domein. Qua voedselvoorziening toont het onderzoek van ter plaatse, door de heemkundige vereniging De Gonde, opgegraven botresten ook een ander beeld, in vergelijking met reeds bestudeerde contemporaine contexten binnen de stadsmuren. De geringe aanwezigheid van varkensresten is een beduidend verschil met de stedelijke vindplaatsen. Om deze verschillen in een cultuurhistorisch kader te duiden is echter allereerst een beter inzicht vereist in de archeozoologie van de Gentse binnenstad zelf (onderzoek A. Lentacker & A. Eryvynck).

Lakenhalle, Ieper (W.-Vl.)

Botmateriaal dat door J. Termote werd opgegraven in de Lakenhalle, dateert globaal uit de XIIIde eeuw. De botresten zijn afkomstig van allerlei activiteiten binnen de stad en vertegenwoordigen zowel consumptieafval als begraven kadavers. Een algemeen kenmerk van de vondscollectie is echter de zeldzaamheid van varkensbotten. Hierdoor verschilt de Ieperse context van andere stedelijke vindplaatsen in Vlaanderen. Een verklaring voor dergelijk verschil is, gezien onze geringe kennis van de voedselvoorziening in onze middeleeuwse steden, voorlopig niet te geven. Een omstandig verslag van de onderzoeksresultaten wordt gegeven in: Eryvynck A., Van Neer W. & Huysmans L. 1990, Een eerste blik op de voedselvoorziening in middeleeuws Ieper; de dieren- en plantenresten uit de Lakenhalle. *Westvlaamse Archaeologica*, 6 (3), 79-86.

Abdij van Beaulieu, Wortegem-Petegem (O.-Vl.)

Bij noodopgravingen (o.l.v. K. De Grootte/I.A.P.) naar aanleiding van graafwerkzaamheden op het terrein van de voormalige abdij der Rijke Klaren werd een afvallaag uit de XVde eeuw aangesneden. Naast een rijke ceramiekcollectie bevatte deze context tevens een grote hoeveelheid consumptieresten. Bijna 60% der huisdierresten is van schapen afkomstig, 25% van runderen en 15% van varkens. Dit bevestigt enigszins het beeld dat we reeds in andere vindplaatsen van de voedselvoorziening der middeleeuwse abdijen kregen; een sterke nadruk op de exploitatie van gras- en heideland en geringe mogelijkheden tot het hoeden van dieren op beboste percelen. Het overwicht aan schapen kan tegelijk ook refereren naar een belangrijke activiteit in de wolsector.

Augustijnenabdij, Zonnebeke (W.-Vl.)

De opgravingscampagne 1991 (o.l.v. M. De Wilde/I.A.P.) bracht niet direct contexten aan het licht die ons wat zullen bijbrengen over de voedingsgewoonten in de middeleeuwse abdij. Binnen de restanten van één der oudste kerkfazen kwam echter een context bloot die een grote hoeveelheid klein botmateriaal bevatte. De aangetroffen resten blijken afkomstig van kleine zoogdieren en vogels en moeten geïnterpreteerd worden als de prooiresten van uilen en roofdieren zoals de kat of de vos. Ze kunnen enkel zijn afgezet in een periode dat het gebouw niet werd gebruikt en het door in het wild levende dieren kon bezocht worden. Op deze wijze kan archeozoologisch onderzoek dus ook een bijdrage leveren tot de bewoningsgeschiedenis van een site.

F. BOUCHET , A. ERVYNCK & P. RAVESCHOT
Parasitologisch onderzoek van een beerput te Gent (O.-Vl.)

Tijdens zomer en najaar van 1989 onderzocht de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie, in de Schepenhuisstraat te Gent, een bakstenen put. Uit de inhoud van deze structuur werden enkele bulkmonsters gelicht; de rest zeefde men volledig uit (maaswijdte 0,5mm). Aldus kwam een rijke hoeveelheid archeologica tevoorschijn, globaal daterend van de XVIIde tot de eerste helft van de XVIIIde eeuw. De materiële resten worden momenteel, per materiaalcategorie, gepubliceerd in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*. De studie der organische resten is in voorbereiding, de dierenbeenderen bv. worden in het kader van een licentiaatsverhandeling door S. Stoops bestudeerd op het Laboratorium voor Paleontologie (RUG).

Een bulkmonster uit de ouderste vulling van de put werd onderzocht op het "Laboratoire de Parasitologie" van de "Université de Reims". De resultaten van dit onderzoek worden gepubliceerd als: Bouchet F., Eryvnc A. & Raveschot P., Rijk, maar proper? Parasitologisch onderzoek van een beerput in de Schepenhuisstraat. *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, (in druk). In het onderzochte staal kon men de

aanwezigheid aantonen van wormeieren, behorend tot de genera *Trichuris* en *Ascaris*. Dergelijke eieren zijn afkomstig van parasitaire wormen die leven in het darmkanaal van de mens. De dieren brengen hun eieren met de menselijke uitwerpselen naar buiten. Dit toont dus aan dat de onderzochte bakstenen put als beerput heeft gediend maar bewijst tegelijk dat de vroegere bewoners van het pand waartoe de put behoort in niet geringe mate door parasieten waren geïnfecteerd.

De archeologische voorwerpen uit de beerput geven aan dat de vroegere gebruikers niet de armsten der Gentenaars waren. De aangetoonde infecties suggereren dan wel dat ook dergelijke begoede lieden het niet zo nauw namen met de persoonlijke hygiëne. Men wordt immers door de wormen besmet wanneer men de eieren via de mond binnenkrijgt. Dit kan direct gebeuren, wanneer bv. door het nuttigen van met fecalieën besmet voedsel. Vooral de gewoonte om menselijke gier uit de beerput op de moestuin te strooien en bepaalde groenten dan ongekookt en onvoldoende gewassen te eten, zorgde vroeger voor een constant infectiegevaar.

Vergelijkend onderzoek van meerdere middeleeuwse en post-middeleeuwse vindplaatsen suggereert dat de besmetting met parasitaire wormen wijd verspreid was. Deze waarnemingen kunnen op lange termijn bijdragen tot een beter beeld van de volksgezondheid in vroegere tijden.

S. LOUWYE

Micropaleontologisch onderzoek van kalkresten uit leerlooiersputten te Brugge (W.-Vl.)

Langs de Eeckhoutstraat te Brugge werden door de Stadsarcheologische Dienst leerlooiersputten opgegraven die globaal dateren uit de periode van de XIIIde tot de XVIIIde eeuw (zie Hillewaert B. & Ervynck A. 1991. Leerlooierskuipen langs de Eeckhoutstraat. In: *Jaarboek 1989-1990. Brugge Stedelijke Musea*, 109-123). Enkele van deze putten bevatten runderhorens, andere eikeschors en sommige waren met grove, poreuze kalk gevuld. Het is bekend dat ongeblutse kalk werd aangewend bij het looiproces. Ons interesseerde hier echter de herkomst van het materiaal. Een goede manier om deze herkomst te bepalen is het nagaan van de geologische ouderdom van de organische resten die in de kalkmatrix vervat zitten. Resten van microscopisch kleine diertjes of planten kunnen in geologische kalkafzettingen bewaard blijven en zijn vaak indicatief voor de geologische periode waarin het materiaal is afgezet. De geologische ouderdom van een gesteente laat in vele gevallen een ondubbelzinnige bepaling van de historische ontginningsplaats toe. Hierbij worden gegevens over oude groeven en de actuele geologische data geconsulteerd.

Een vijftal monsters uit de leerlooierskuilen werden op het Laboratorium voor Paleontologie (RUG) onderzocht. De kalkmatrix werd in zuren opgelost teneinde de microfossielen uit de kalk te isoleren. Het bleek echter dat de residu's

enkel wat schaars, ondetmineerbaar organisch debris bevatten dat geen ouderdoms- of herkomstbepaling toelaat.

De "paleontologische steriliteit" van de monsters kan verklaard worden indien de kalk afkomstig is van het verbranden van kalkstenen. Het was in de Middeleeuwen gebruikelijk bv. Doornikse kalksteenbrokken in ovens te branden, waarna ongebluste kalk werd verkregen. Anderzijds kan de mogelijkheid niet worden uitgesloten dat de kalkresten afkomstig zijn uit een geologisch laag die langere tijd (miljoenen jaren) dagzoomde en waarin een natuurlijk oxydatieproces heeft plaatsgegrepen. Hierdoor kunnen microfossielen immers ook langzaam worden "opgebrand".

P. HOFFSUMMER

Dendrochronologie en Belgique et régions limitrophes

En 1991, le laboratoire de dendrochronologie de l'Université de Liège a répondu à des demandes d'analyses dont les résultats les plus significatifs sont les suivants:

Bruxelles, Rue de Laeken 95, Maison Saint-Jean-Baptiste.

L'étude de la charpente a fait apparaître deux phases de construction que la dendrochronologie et la typologie permettent de distinguer en chronologie relative. La datation absolue se heurte provisoirement à des problèmes d'écologie forestière et de micro-climat.

Enghien, Maison du Renard.

Maison en colombage. Abattage des chênes en 1502-1503 (?). Le résultat est donné sous réserve pour les mêmes raisons que le cas ci-dessus.

Gand, Ancien Hôpital de la Byloque, salle des malades.

Abattage des chênes vers 1250-1255 (étude en cours). La qualité de certaines synchronisations par rapport à la courbe de la région mosane indique qu'il s'agit probablement de bois importé de l'Ardenne.

Liège, Hôtel de Selys Lonchamps.

L'abattage des chênes de la charpente d'une des ailes date de 1472-1475, vraisemblablement en 1472 au plus tard, soit quatre ans après le sac de la ville par Charles le Téméraire en 1468.

Maastricht, Enceinte médiévale.

Les fouilles à l'emplacement de la construction d'un nouveau dépôt d'archives de l'Etat ont permis de retirer quelques pilotis du mur d'enceinte. La date d'abattage des pieux (la plupart en chêne, certains en hêtre) est 1291-1292.

GENT. HOPITAL DE LA BYLOKE. CHARPENTE DE LA SALLE DES MALADES.

Metz, Maison médiévale, 1 rue des Murs.

Un plafond peint reposait sur des poutres en chêne dont l'abattage remonte à 1241-1242.

Seneffe, Château.

La dendrochronologie a permis de vérifier qu'une cloison datait bien de la construction par l'architecte Dewez. L'abattage des bois du colombage date de 1768 (printemps) ou de l'hiver 1768-1769 au plus tard.

Saint-Hubert, Eglise abbatiale.

La dendrochronologie de la charpente du toit de la tour nord situe l'abattage des chênes en 1699-1700. Une poutre a dû être placée peu après 1736 (réparation?).

A ces résultats s'ajoute le bilan positif des échanges scientifiques à l'étranger. Avec Georges Lambert (C.N.R.S. Université de Franche-Comté) nous avons entrepris l'étude de charpentes de cathédrales françaises. L'uniformisation de programmes informatiques est en cours pour la mise en commun de données entre les laboratoires de Amsterdam (Université, I.P.P. Esther Jansma), Besançon (C.N.R.S., Georges Lambert), Neuchâtel (Musée cantonal, Patrick Gassmann) et Liège (ULg).

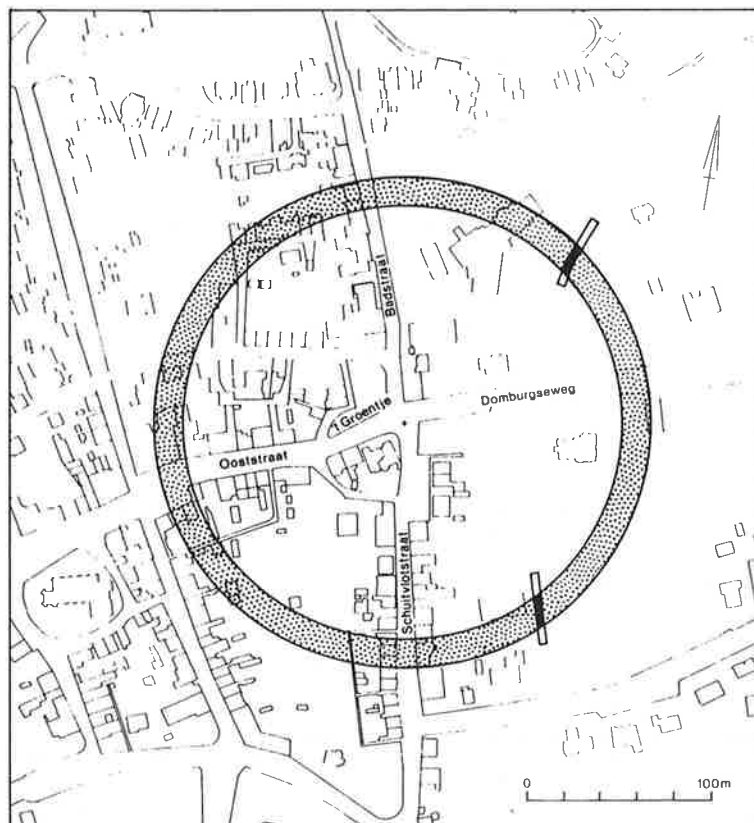
R.M. VAN HEERINGEN
Archeologisch onderzoek in Zeeland (Nl).

Het jaar 1991 was voor het **burchtenonderzoek** in de provincie Zeeland zeer succesvol. Niet alleen werd de burcht van Domburg ontdekt, ook deed de unieke gelegenheid zich voor een profielsleuf te graven op het Abdijplein in Middelburg. De bijdrage aan deze bundel blijft dan ook beperkt tot een kort verslag van deze twee belangwekkende opgravingen. Voor het overige onderzoek betreffende de Middeleeuwen kan worden verwezen naar het Jaarverlag van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de Archeologische Kroniek. Wel wordt hier nog de uitslag gegeven van de C 14-datering van de in *Arch. Med* 14, (1991), 71, genoemd houtskoolmonster van de vliedberg van Westkerke op Tholen : *Westkerke I 989+/- 16 BP (GrN-18257)*. De ijking van de datering, bij 1 sigma 1017-1027 en 2 sigma 1011-1032 na Chr., maakt duidelijk dat de houten motte reeds in het eerste kwart van de 11e eeuw is opgeworpen. Dit is het eerste harde bewijs voor een zo vroege oprichting van mottes op de Zeeuwse eilanden. Voor de gedachte bepaling : dit is ongeveer een halve eeuw ouder dan de datering van het Tapijt van Bayeux ! De datering is overigens goed vergelijkbaar met de C-14-ouderdom van een van de houtbouwfasen van de motteburcht te Leiden in de provincie Zuid-Holland.

Domburg

Door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort (ROB) werd in maart 1991 te Domburg een klein archeologisch onderzoek uitgevoerd in de nieuwbouwwijk 'Duinenburg' ten oosten van de Schuivlotstraat en ten zuiden van de Domburgseweg te Domburg. In een smalle proefsleuf werd de voet van de wal en een gedeelte van de gracht van de vroegmiddeleeuwse burcht gevonden waaraan Domburg zowel zijn naam als zijn ligging te danken heeft. In september is vervolgens op het terrein van het Badhotel aan de noordzijde van de Domburgseweg een controle-opgraving gedaan en kon de wal nogmaals op doorsnede worden bestudeerd (fig 1).

In de nieuwbouwwijk Duinenburg werd van de burchtwal het onderste gedeelte teruggevonden. De bewaard gebleven hoogte bedroeg ongeveer 60 cm. Op de overgang van wal naar gracht waren pluggen regelmatig gestapeld en tekende zich een spoor van een in de wal gedreven paal af. In het wallichaam zelf waren de zoden veel onregelmatiger gestapeld. De binnenzijde van het verdedigingswerk liet zich moeilijk vaststellen: naar schatting moet de wal ongeveer 12 meter breed geweest zijn. Hij is aangelegd op een dunne laag stuifzand die rust op een vlak na de Romeinse tijd gevormde kleilaag (afzettingen van Duinkerke II). Het oude maaiveld van de burcht lag op ongeveer 50 cm boven N.A.P. De ondiepe gracht doorsnijdt de stuifzandlaag en reikt tot in de genoemde kleilaag. Aan de binnenkant van de wal is een opeenvolging van woonniveau's aanwezig. Op het oude maaiveld werden kleine fragmenten

HET CENTRUM VAN HET HUIDIGE DORP DOMBURG MET IN ZWART DE BEIDE PROFIELSLEUVEN EN EEN RECONSTRUCTIE VAN DE LIGGING VAN DE RINGWAL.

Badorfaardewerk uit de 9e eeuw gevonden, hoger in het profiel ook fragmenten van onder andere het jonger te dateren Pingsdorfaardewerk.

Op het terrein van het Badhotel was de wal aangelegd op eenzelfde ondergrond van duinzand met daaronder klei. De oepouw van de wal, die hier een breedte had van ongeveer 16 meter, was nogal onregelmatig. Herhaalde malen werden in het wallichaam houten palen aangetroffen die ongetwijfeld de functie hadden de wal meer stevigheid te geven. Onder de wal werd een compleet skelet gevonden. De onderste niveau's op het binnenterrein leverden geen dateerbare vondsten op. Wel kwam op deze hoogte een houten goot aan het licht. Hoger gelegen lagen leverden wel weer het bekende aardewerk-ensemble van Pingsdorf, Andenne en kogelpot uit de 11e en 12e eeuw op. Het zuidelijke deel van de proefsleuf maakte duidelijk dat op het binnenterrein van de burcht het houtwerk uitstekend bewaard gebleven was. De aangetroffen balken en palen behoorden ongetwijfeld tot één van de (in de 11e of 12e eeuw gebouwde) huizen. De indruk bestond dat, nadat de wal buiten functie was geraakt, het burchtterrein spoedig was opgehoogd met klei- en duinzandplaggen tot in de 11e en 12e eeuw een hoogte was bereikt van 1,5 tot 2 m boven N.A.P. Meer naar het centrum van de burcht, aan de achterkant van het Badhotel, was in 1987 al geconstateerd dat de woonniveau's uit deze periode daar nog hoger waren gelegen en wel op 3,5 tot 4 m boven N.A.P. Gedurende de bewoning stooft vanuit het westen voortdurend zand over het terrein.

Het centrum van de burcht, waarvan we aannemen dat hij cirkelvormig is, ligt op de middelloodlijn van de twee vaste 'walpunten' die we dit jaar langs archeologische weg hebben verkregen. Betrekken we de ligging van het door Huizinga genoemde toponiem 'de Wal' van de kaart van Cornelis Goliath uit 1648 erbij, dan ligt het centrum waarschijnlijk aan de zuidzijde van het Groentje, waar de Domburgseweg, de Ooststraat, de Badstraat en de Schuitvlotstraat samenkomen. Gerekend over de buitenzijde van de wal komen we zo op een diameter van de versterking van 265 meter. De burcht is daarmee groter dan de burchten van Middelburg (200 m) en Oost-Souburg (144 m) op Walcheren en Burgh (200 m) op Schouwen-Duiveland. Nu de ligging van de burcht bekend is, treft ons bovendien het kruisvormig wegenpatroon van eerder genoemde straten, een verschijnsel dat ook van de andere burchten bekend is en waarvan in Oost-Souburg archeologisch is vastgesteld dat het teruggaat tot de tijd waarin de burcht bewoond werd.

De naamsafleiding Domburg - duinburcht is door de ontdekking van de ronde burcht nu zeker geworden. De landschappelijke ligging van de versterking is identiek aan die welke bij de ronde burcht van Burgh op Schouwen werd aangetroffen. Beide liggen aande binnenrand van de toenmalige duinen op de overgang naar het pas drooggevalen kleigebied dat nu onder de naam 'Oudland' bekend staat. De burcht is in de vergetelheid geraakt doordat hij al vroeg onder het duinzand aan het oog werd onttrokken. Radiokoolstofdateringen van twee houten palen en het skelet zullen duidelijk moeten

maken of de duinburcht eerder is opgericht dan de zuidburcht (Oost-Souburg) en de middelburcht (Middelburg). In ieder geval kunnen we er zeker van zijn dat de burcht in het laatste kwart van de 9e eeuw al bestond. Waarschijnlijk werd er aanvankelijk niet in gewoond en was het een echte vluchtburcht. Mogelijk in de 10e, maar zeker in de 11e en 12e eeuw werd het hele binnenterrein opgehoogd en vond bewoning plaats.

Op de historische betekenis van de ontdekking wordt nader ingegaan in een bijdrage in Walacria. Een kroniek van Walcheren-4 onder de titel: 'De ontdekking van de 'duinburcht' van Domburg' (verschijnt voorjaar 1992). Profielen met waldoorsnedes etc. zijn te vinden in de 'Archeologische Kroniek van Zeeland over 1991', die wordt opgenomen in: Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen- 1992 (verschijnt herfst 1992).

Middelburg

Tijdens de reconstructie van het Abdijplein was het op het allerlaatste moment mogelijk in mei 1991 een archeologisch onderzoek in te stellen naar de wal en de gracht van de vroegmiddeleeuwse burcht van Middelburg. Het onderzoek was relatief kostbaar omdat de grond moest worden afgevoerd als 'vervuilde grond'. De kosten werden gedragen door de provincie. Belangrijkste doel was de exacte ligging van de wal vast te stellen en de opbouw ervan in detail te bestuderen, iets wat tijdens de onderzoeken door W.C. Braat her en der in de stad tijdens WO II slechts ten dele was gelukt.

Op een plaats -pal voor de ingang van het Zeeuw Museum- bleek het mogelijk een profielsleuf loodrecht op de wal te graven. De lengte bedroeg 26 meter, de breedte 2 meter en een diepte van gemiddeld 4 meter. Tot ieders verrassing bleek dat van de wal over een hoogte van meer dan een meter de oorspronkelijk 'bekleding' bewaard was gebleven, die zowel aan binnen als buitenzijde bestond uit een regelmatige stapeling van plaggen. Aan de binnenzijde stond dit talud onder de steile hoek van 74 graden. De wal was niet op een geulrug gefundeerd maar op slappe klei op 50 cm + N.A.P., hetgeen waarschijnlijk de twee fasen verklaard waarin de wal is opgeworpen. De wal was in de eerste fase ongeveer 4,5 m breed, in de tweede 9 m.

Vondsten waren spaarzaam en bestonden naast wat dierenbotten uit enkele kleine fragmenten Pingsdorf, Andenne, Paffrath en kogelpotaardewerk en de helft van een ligger van een maalsteen van tefriet. Opmerkelijk was wel dat deze vondsten behoorden bij cultuur- en ophogingslagen op het binnenterrein van de burcht die van het maaiveld, dat behoorde bij de voet van de wal, gescheiden waren door een ophogingslaag van 40 cm schoon zand.

In het profiel werd in deze lagen een plaggenwand van waarschijnlijk een huis aangesneden. Verdere opgravingsdetails waaronder het getekende profiel zullen worden opgenomen in de Archeologische Kroniek over 1991.

M. DEWILDE, J. HEUS & F. VANDEWALLE
Archeologische verkenning van het kasteelsite te Koekelare
(W.-Vl.)

In samenwerking met het I.A.P. voerden de Spaenhiers dit jaar verkennend onderzoek uit op "Zuudhove", het kasteel van Koekelare en op "de mote", een heuvel in het voormalig kasteelpark. De gemeente Koekelare en de provincie West-Vlaanderen verleenden materiële en financiële steun.

Zuudhove ligt zo'n 200m ten zuiden van de Sint-Martinuskerk op de rand van een drassig gebied, dat de volledige zuidkant van de gemeente bestrijkt. Blijkens kadastrale documenten, iconografisch materiaal en enkele historische bronnen was "Zuudhove" een tweeledig site met opperhof-neerhofstructuur. Hoe ver de occupatie ervan opklimt in de tijd is een raadsel. Mogelijkerwijze is het een verdwenen mottesite, dat de woonst kan geweest zijn van o.a. Walter van Koekelare (begin XIIde eeuw). In 1711 is in elk geval nog sprake van "...met een hooghe bewalde mote daer 't casteel gestaen heeft 't welcke afgebroken is". Niets op de plek verraadt nog de aanwezigheid van een versterking, daar allerlei gebouwen en andere voorzieningen van het Sint-Martinusinstituut op het terrein werden neergezet.

Enkel het zuidelijk gedeelte van het site kwam in aanmerking voor archeologisch onderzoek. Eén zoekseuf bleek volledig in een gracht te zijn aangelegd. Booronderzoek moest hier bijkomende informatie leveren. In de tweede seuf werden twee grachten gesneden en bleek tussenin de middeleeuwse bodem goed bewaard te zijn. De localisatie van de grachten laat toe de ligging van het kasteel exact te bepalen. Daar het onder het huidig gebouwenbestand ligt is het quasi uitgesloten dat er zich nog sporen in situ bevinden. Trouwens de ophoging werd al in 1850 afgegraven. In de grachtvullingen werd heel wat bouwmetaal en afbraakpuin van allerlei gebouwen teruggevonden, die bouwactiviteiten suggereren van de XIIIde tot de XIXde eeuw.

Het werd hoe dan ook duidelijk dat de geschiedenis van het Koekelaars kasteel grotendeels aan de hand van de historische en iconografische bronnen zal moeten geschreven worden en dat via archeologisch onderzoek slechts aanvullende gegevens kunnen bekomen worden. Rond het kasteel lag een imposant kasteelpark met wandeldreven en brede draineringsgrachten, dat nu het gemeentelijk park is geworden. Dit park kwam er waarschijnlijk onder impuls van Georges de Montmorency, financieel raadgever van Albrecht en Isabella op het eind van de XVIde eeuw. In dit park ligt zo'n 420m ten zuiden van de Sint-Martinuskerk een heuvel, die eveneens archeologisch onderzocht werd. De hoogte bedraagt 4,6m, de basisdiameter 50m. Het plateau heeft een diameter van 17m. Rondom ligt een gracht van 7 tot 11m breed en 1,5 diep.

De doorsnede van de heuvel gaf aan dat de ophoging in twee stappen werd gerealiseerd. Een kernheuvel van 3,2m hoog en met een basisdiameter van 35m bestaat uit opeenvolgende lenzen witgeel en bruingeel zand, bruingrijze podzol en bruinzwart humeus zand. Dit pakket is tamelijk compact en werd

vooral op de flanken aangeaard met grijsgroen kleiig zand. Op de overgang van het compacte pakket naar de lossere aanaarding werd een vossehol gesneden. Op het plateau werd een vlak van 5 op 5m onderzocht, waarin 1 paalkuil voorkwam. In de opgeworpen grond werden naast een tweetal IJzertijdscherven een klein aantal post-middeleeuwse en recente archeologica aangetroffen.

Het onderzoek heeft dus uitgewezen dat het geen castrale, maar wel degelijk een siermotte is, die in de parkaanleg moet gesitueerd worden en waarop een prieeltje kan gestaan hebben. De perfect ronde vorm, het ontbreken van sporen, die op een neerhof wijzen en het niet-voorkomen op de Ferrariskaart hadden dit vermoeden reeds doen rijzen.

T. WAEGEMAN

Onderzoek, consolidering en herinrichting van de burchtruïne Pietersheim te Lanaken (Limb.)

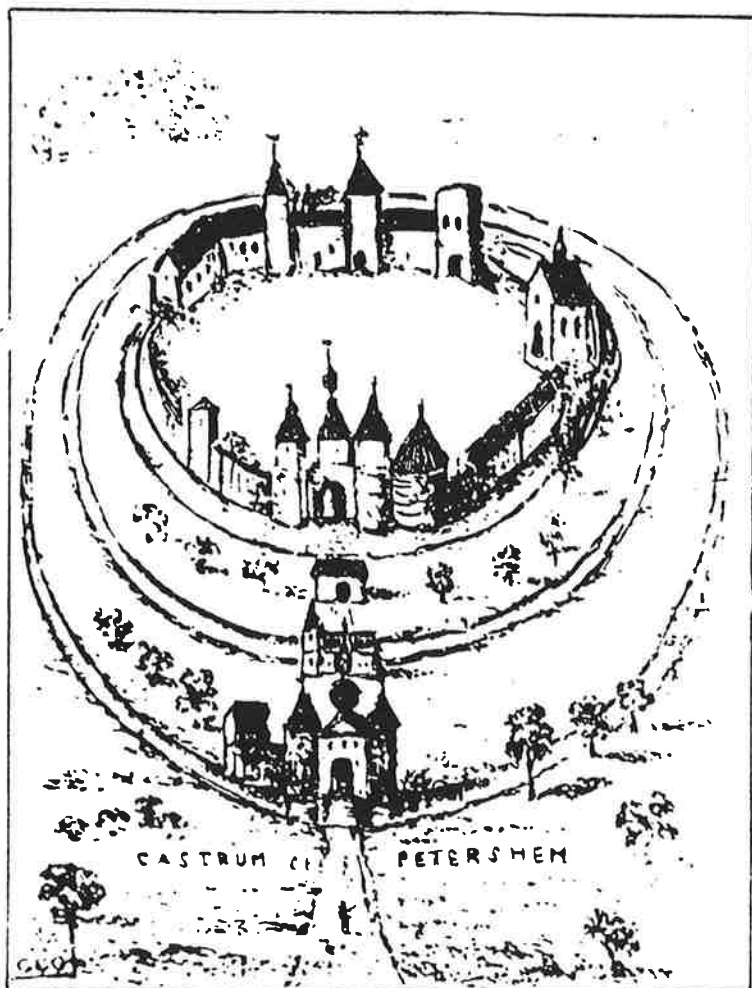
Vooreerst stond de campagne 1991 in het teken van de afwerking van de vorige jaren aangezette opgravingszones aan de noordelijke en oostelijke zijde van de circulair ommuurde burchtkern. Hierdoor kon de bouwevolutie en relatieve chronologie alvast vervolledigd en aangescherpt worden.

Herinneren we aan volgende historische gegevens .

- 1147-1154 : eerste vermelding van de heren van Pietersheim
- 1186 : stichting, door de heren van Pietersheim, van de cisterciënzerabdij van Hocht, binnen het gebied van de heerlijkheid
- 1227 : eerste vermelding van de burcht van Pietersheim
- 1292 : vermelding van de burcht met binnen- en buitenvesting,

De basis van de poorttoren, van de zgn. "kapel" en een iets noordelijker hiervan gelegen citerne behoren tot de oudste, in carboonzandsteen opgetrokken gebouwen binnen de huidige weermuurkern, opgetrokken boven een bij het uitgraven van de grachten opgegooide ringvormige kiezeldijk. Ze dateren zeker van het begin van de XIIIde eeuw, mogelijk reeds uit het laatste kwart van de XIIde eeuw. Voorlopig zijn binnen deze burchtkern, nog geen grondsporen gevonden van een oudere versterking, die zich overigens niet noodzakelijk op dezelfde plek heeft bevonden.

Reeds in de loop van de XIIIde eeuw, vòòr 1292, werd de "kapel"-basis uitgebreid met een aanbouw in mergel en een vierkante toren opgetrokken, eveneens in mergel, met een eerste verdieping gedragen door twee centrale pijlers. Ook naast de woonvleugel van het latere kasteel, aan de noordzijde, werden twee funderingsresten gevonden van een bouwsel uit dezelfde tijd. In 1292 bestond de burcht volgens een beleningsacte immers uit "*nostre maison de Pietersheim, la tour, les fortereches haut en bas totes entierement, ensi k' elles s' enstendent, et la ville de Pietersheim aussi*". In

KASTEEL PIETERSHEM NAAR A. SCHAEPKENS.

1378 werd deze burcht vernield door Luikse en Tongerse troepen en volledig ontmanteld.

Pas in de loop van de eerste helft van de 15de eeuw werd het kasteel van Pietersheim, waarschijnlijk onder het initiatief van de heren van Merode terug opgebouwd. Gezien nu meer residentiële overwegingen de bovenhand kregen, worden de noordelijke weermuurresten volledig afgebroken, de ringgracht hier tot vijvermaten verbreed ter weerspiegeling van een riante residentiële vleugel. Deze bestond uit een groot rechthoekig door twee torens geflankeerd corps-de-logis, waarbij aan de westzijde een keuken met waterput en haard aansloot. De opgraving bevestigt op een verassende wijze de schematische tekening uit 1579, van de hand van een Duits militair die deelnam aan het beleg tegen Maastricht, tekening hernoemen door A. Schaepkens in 1888. Reeds toen was de hoger vermelde grote vierkante toren in het noordoosten in ruïneuze toestand, doch verbonden via een dienstvleugel met het corps-de-logis en bleef de wederopbouw benoorden de zgn. "kapel" onafgewerkt.

Dit kasteel bleef tot ca 1650 bewoond. De opvallende minderheid aan luxesteengoed uit de XVIde en XVIIde eeuw tegenover een overvloed aan steengoed uit de XIIIde, XIVde en XVde eeuw (vooral uit het centrum Langerwehe, kort bij het Duitse Merode), laten echter vermoeden dat de familie Merode reeds vroeg in het kasteel van Westerlo resideerde, door hen verworven in 1478. Het kasteel van Pietersheim kan dan ook reeds in de loop van de XVIde eeuw door een kastelein zijn bewoond. Immers, het nabije, strategisch gelegen Maastricht, trok steeds opnieuw oorlogsgeweld aan. Zo werd het kasteel in 1579 geplunderd door de Spaanse soldaten van Alexander Farnese, die er na inname van de sterkte, zijn hoofdkwartier had gevestigd met het oog op het beleg van Maastricht.

Stilaan verviel het kasteel en in 1721 stortte zelfs een gedeelte in. In 1745 volgde een belangrijke bouw- en herstellingscampagne, die vooral in de resten van de keukenvleugel en in de tot kapel omgevormde voormalige woontoren (?) sporen naliet. Doch na nieuwe instortingen in 1748 werd het kasteel definitief ruïne en, gelijktijdig met de bouw van het nieuw kasteel op het neerhof in 1797, grotendeels gesloopt. In de XIXde eeuw wordt het neerhof dus het nieuw residentiële gebied, terwijl de burchtruïne een agrarisch dienstbaar karakter krijgt.

Tijdens de zomercampagne 1991 werd ook gestart met de educatieve herinrichting en consolidering van de archeologisch afgewerkte zones. De VZW Jeugd en Cultureel Erfgoed zal, in samenwerking met het gemeentebestuur en, met de steun van de Koning Boudewijnstichting, aan deze herinrichting dit jaar de volle aandacht besteden. Volgend jaar moet ook de detailstudie van de archeologische vondsten afgewerkt zijn en zal, terwijl de noordwestelijke zone van de burchtkern verder wordt opgegraven, de publicatie van de afgewerkte zones worden voorbereid.

P. HOFFSUMMER

Le château de Franchimont à Theux (Lg.)

Les fouilles et la restauration des ruines se poursuivent inlassablement, grâce au bénévolat de l'a.s.b.l. "Les Compagnons de Franchimont", à l'aide de l'administration communale de Theux et à l'appui scientifique du Centre de Recherches archéologiques de l'ULg. Les campagnes de 1990 et 1991 ont été consacrées à la fouille d'une partie de la basse-cour nord, entre une tour à latrines (XVIème s., voir plan, n°1), accolée au château médiéval, et l'enceinte d'artillerie du XVIème s. (n°2).

Outre la possibilité d'étudier le système d'égouttage à la sortie de la tour à latrines, les fouilles ont permis de découvrir que celle-ci avait été fondée dans un ancien fossé nord-sud remblayé (n°4). Le remplissage du fossé contenait de nombreux fragments de poterie et de gobelets en verre du XVème-XVIème siècle, ainsi que des restes de faune. Les couches de remblais associées à la construction du mur en glacis de la contrescarpe contenaient des tessons beaucoup moins nombreux et plus anciens, du XIVème-XVème siècle.

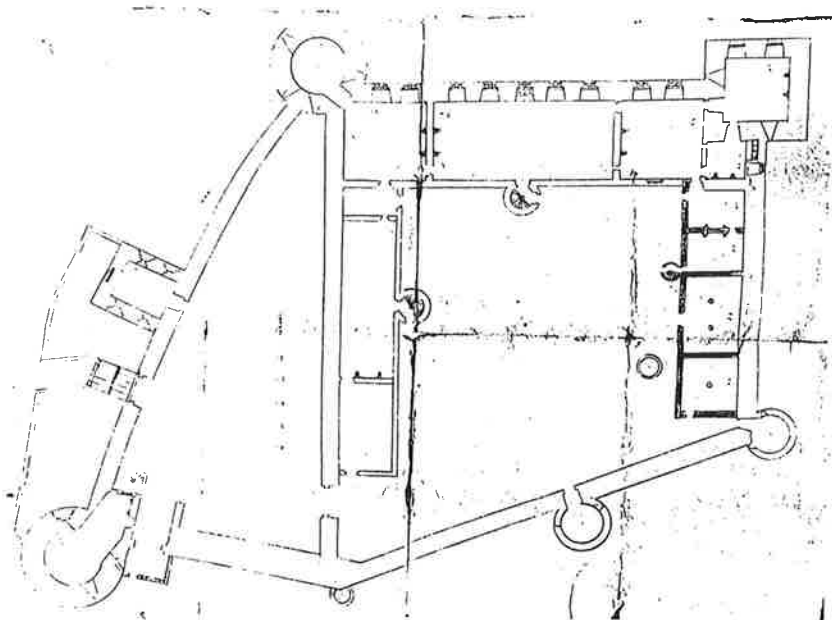
Le fossé défendait un châtelet d'entrée ou une barbacane du XIVème-XVème siècle qui protégeait l'accès au nord et à l'ouest du château primitif. Ce système de défense fut abandonné lors de la construction de l'enceinte du XVIème siècle et d'une annexe (écurie n°3) appuyée à la courtine. La nouvelle entrée de la place fut alors conçue à l'intérieur d'une puissante tour casematée au nord-est de la place-forte (n°5).

J.-M. DEGBOMONT & M. BOUCHAT

Le Vieux-Château de Stavelot (Lg.)

Le "Vieux-Château" de Stavelot fut édifié à l'initiative de Guillaume de Manderscheidt, prince-abbé de Stavelot-Malmedy. A la suite de la destruction du château de Logne (1521), il fut décidé de construire une nouvelle maison-forte, plus proche de l'abbaye. Entamé vers 1525, le château de Stavelot était à peu près terminé une dizaine d'années plus tard. Dès le XVIIème siècle, le château, négligé, fut partiellement abandonné et servit essentiellement de prison. Il y eut un effort de réaménagement à la fin du XVIIème siècle (bâtiments datés de 1672 et 1680), mais ces efforts de sauvegarde furent ruinés par les déprédations commises par les troupes de Louis XIV séjournant au château en 1689 (Guerre de la Ligue d'Augsbourg). Le château, symbole de l'Ancien Régime, fut détruit par les révolutionnaires locaux dans les dernières années du XVIIIème siècle.

Le château, en forme d'hexagone irrégulier, est une construction adaptée à la montagne. L'entrée, située au sud, donne accès à la cour basse, de forme triangulaire. Deux de ses côtés étaient flanqués de bâtiments. La seconde cour, ou cour haute, est de forme pentagonale; trois de ses côtés sont

STAVELOT. LE VIEUX CHATEAU (ARCHIVES DE L'ETAT/LIEGE).

pourvus de bâtiments, dont les appartements du prince-abbé (aile nord).

Après un premier sondage, effectué au cours de l'été 1984, il est apparu que le seul plan du château-fort dont nous disposons (conservé aux Archives de l'Etat à Liège) ne correspond qu'en partie à l'état des lieux. C'est dans le but de restituer le plan original que nous avons entrepris nos recherches à partir de 1984.

Nous avons commencé nos fouilles dans le système défensif de l'entrée du château. Les fondations d'une grosse tour ronde (12m de diamètre, murs de 3m d'épaisseur) ont été mises au jour ainsi que le pavement de l'accès au château et du porche d'entrée. Nous avons également dégagé, directement à droite de l'entrée, un bâtiment d'environ 12m de long, qui comporte trois locaux devant servir de corps de garde. Une grande partie de la cour basse est aujourd'hui dégagée ainsi qu'une autre tour circulaire, située à l'angle nord de cette cour. A partir de cette année, nous avons entrepris le dégagement d'une partie des bâtiments de la cour haute. Ces derniers étaient pourvus d'une cave à moitié enfouie et éclairée par deux petites fenêtres embrasées et munies de barreaux. Le sol de ce local était recouvert de grandes dalles en calcaire bleu.

La stratigraphie du site est relativement simple et n'apporte pas beaucoup de renseignements précis concernant la chronologie des différentes phases de construction du château. En effet, la stratigraphie, dans le secteur de l'entrée, est

constituée essentiellement de trois couches: de haut en bas, une couche d'humus d'environ 20cm d'épaisseur, d'une couche de démolition d'épaisseur très variable selon les endroits et constituée principalement de matériaux de construction (briques, pierres, ardoises, clous et ferrures), enfin, d'une couche de terre glaise mélangée de matériaux organiques en décomposition et contenant l'essentiel du matériel archéologique. Nous avons de bonnes raisons de croire que cette dernière couche, d'origine éolienne, s'est accumulée lors des périodes d'abandon de certaines parties du château.

La plus grande partie du matériel archéologique est constituée de céramiques des XVIIème et XVIIIème siècles, provenant essentiellement de Raeren, de Berlotte et de Huy. Nous avons également retrouvé un grand nombre de fragments de pipes en terre dont la plupart proviennent de Gouda (Pays-Bas). Ajoutons à cela des balles de fusil, en pierre et en plomb, des objets en fer difficilement identifiables, des clous en très grande quantité, de nombreux ossements d'animaux, des morceaux de verre à vitre et à boire, des pièces de monnaies des XVIIème et XVIIIème siècles (ateliers principautaires mais aussi de Trèves et de Cologne).

Les fouilles du "Vieux-Château" de Stavelot ont fait l'objet d'un premier compte rendu dans le *Bulletin de la Société royale "Le Vieux Liège"*, n°221-222, avril-septembre 1987, pp.321-349. Voir également les articles parus dans *Archéologie*, 1981, pp.98-99 et 1985, p.27. Signalons d'autre part que la céramique du château a fait l'objet d'un mémoire de Licence en Histoire de l'Art et Archéologie, présenté par Mademoiselle Diane Henon, à l'Université de Liège en septembre 1991.

Ces fouilles sont organisées par l'Association pour la Promotion de l'Archéologie de Stavelot et sa Région (A.P.A.S.R.), en collaboration avec le Centre de Recherches archéologiques de l'Université de Liège (C.R.A.) et du Centre archéologique stavelotain (C.A.S.).

M. EUBELÉN

Le castrum de Beaumont à Esneux (Lg.)

Alors que nous poursuivions la fouille de la fosse dépotoir, nous découvrîmes le fragment manquant du volet en os qui fut trouvé en 1989. Sous les restes de cette fosse, apparut alors, un chemin taillé dans la roche. D'un aspect fort ancien, ce dernier reliait l'entrée principale à la partie haute du château en se faufilant entre la fosse de la carrière et une rigole aménagée dans une faille du massif rocheux.

Dans une seconde fouille pratiquée au pied du bâtiment supérieur, une nouvelle fosse à détritux fut aussi repérée. Sa forme étroite et allongée correspondrait au négatif d'un mur disparu. Celui-ci prolongeait probablement le mur du bâtiment.

A. DUDANT & H. GRATIA

Vielsalm: fouilles d'une fortification (Lux.)

La fouille d'un petit éperon rocheux à mi-chemin entre Vielsalm et Grand-Halleux a débuté cette année (Cercle "Val du Glain, Terre de Salm"). Située sur la rive gauche du Glain, face au rocher du Hourt, la fortification de Rompt-le-Cou couvre une superficie de 22 ares. Elle est isolée du plateau de Cwèrnoumont par un large fossé suivi d'une levée de terre et, sur le flanc sud, par un mur en pierres sèches de 17m de long. A son extrémité, ce mur s'accroche dans une taille du banc du rocher et l'on trouve l'amorce du retour du mur vers le plateau. La tranchée dégagée à l'arrière des deux derniers mètres du mur a permis de constater que la roche descendait jusqu'à 50cm au pied du mur et portait, en oblique, la trace d'une taille probablement destinée à une palissade. Un tesson de céramique du XIIIème siècle a été découvert au pied du retour du mur.

En dehors du rempart, entre le rocher et la falaise, un four à pain a été construit sur la roche préalablement taillée. Du mur du four proprement dit n'est conservée que la partie supérieure sur une hauteur de 20cm. La sole (de 2 à 2,20m de diamètre) est composée de terre fortement rougie, durcie et lissée en surface. Une tranchée dans la zone la plus élevée de la levée de terre a permis la découverte de la trace, en négatif, de sept pieux verticaux, parfois jointifs, destinés à maintenir l'arrière des terres du rempart. De ces pieux semi-circulaires il restait des traces de fibres de bois carbonisées naturellement et, pour quatre d'entre eux, la base, taillée à même le rocher. Deux fragments d'appliques en bronze furent également découverts à hauteur de la roche en place.

Le fossé (profond à l'origine de 2,40m et large de 7,80m) ne semble pas avoir été l'objet de remaniement mais seul l'enlèvement des derniers mètres cubes de terre restée en place au centre de la butte permettra une lecture globale du système défensif.

Il s'avère difficile de préciser actuellement le caractère de l'occupation de Rompt-le-Cou. On peut supposer que l'ensemble des structures défensives et d'habitats était en bois et que le mur dégagé servait de soutènement au passage conduisant à l'entrée de la fortification. Seule la continuation de la fouille permettra d'apporter une réponse.

G. LAMBERT & H. GRATIA

Le château d'Autelbas (Lux.)

Bien connu dans le Pays d'Arlon, le château des seigneurs d'Autel fut construit dans un fond de vallée, au coeur du village d'Autelbas et à proximité du ruisseau du même nom. Comme tant d'autres, son existence fut bien mouvementée: suite de destructions, reconstructions, transformations, ... dont il n'est pas toujours aisé de démêler l'écheveau.

Le 31 août 1983, sonna la dernière heure du château lorsqu'un incendie volontaire le ravagea complètement. Aujourd'hui, il ne reste que des ruines: les murs intérieurs se sont éboulés entraînant dans leur chute une partie des voûtes du rez-de-chaussée et la façade occidentale s'est, elle aussi, partiellement écroulée.

Récemment, quelques personnes de l'endroit, regroupées en une association "Vivre à Barnich", se fixèrent comme objectif de sauvegarder et de réhabiliter le château et ce, avec l'extrême obligeance de M. Jacques, le propriétaire actuel du bien. C'est dans ce contexte que le Service des Fouilles de la Région Wallonne est intervenu au cours de l'année 1991 pour examiner au mieux les structures et pour en dresser les plans. Par ailleurs, la construction d'un silo à une vingtaine de mètres du château actuel fut l'occasion d'effectuer quelques sondages qui permirent de mettre au jour l'angle nord-ouest du château primitif, préparant ainsi la campagne de fouilles de 1992. Parallèlement, l'association a accompli un travail considérable en déblayant les ruines.

Le château se présente sous l'aspect d'une forte bâtisse à trois niveaux dont les travées latérales de la façade occidentale sont en léger ressaut; deux puissantes tours flanquent les angles nord-est et sud-est.

Du château primitif subsiste encore un tronçon de la courtine sud encore en élévation sur la hauteur du rez-de-chaussée.

Du XVème siècle sont conservés des témoignages beaucoup plus significatifs: la courtine orientale avec quelques rares percements d'époque, le mur nord et la tour sud-est relativement bien conservée et n'ayant subi qu'assez peu de transformations depuis sa construction. Cette tour se développe sur quatre niveaux: très sombre, le rez-de-chaussée n'est percé que de deux meurtrières, le premier étage éclairé par deux petites baies possède un évier intra-mural et les traces d'une cheminée, au second, se voient encore, une armoire, une cheminée et l'emplacement d'une latrine; un escalier intra-mural mène au dernier étage construit en encorbellement et percé à l'origine de deux meurtrières et de quatre brétèches.

Au pied de cette tour, une salle voûtée fut aménagée par Jean II d'Autel dans les premières années du XVIème siècle. Prenant la lumière au nord par une grande fenêtre à meneaux, cette salle était chauffée par une cheminée dont le manteau portait notamment les armoiries du seigneur et de sa femme.

Au XVIIème siècle, le château passa dans les mains de la famille des Kniphausen qui modernisèrent l'aile actuelle. C'est de cette époque que datent les différentes pièces voûtées du rez-de-chaussée dont la grande cuisine avec sa cheminée monumentale et la "belle chambre" ou "Stuff" avec son placard de taque, en pierre. La tour nord-est est de la même époque. Le premier niveau est occupé par une cave faiblement éclairée, à l'étage se trouve la chapelle ouverte vers l'intérieur du château par une large baie cintrée retombant sur des pilastres moulurés. La voûte à nervures porte sur la clef le millésime 1629. Par le grenier du château, on accédait

au 2ème étage de la tour dont le haut des murs est percé de quatre meurtrières.

Les travaux effectués au XVIIIème siècle portèrent essentiellement sur un meilleur éclairage des pièces et sur un plus grand confort notamment dans les chambres du premier étage.

En 1871, lors de la démolition de l'aile sud du château, la travée méridionale de la façade ouest fut alors reconstruite. A partir de la fin du siècle passé, la vie au château changea beaucoup. Les propriétaires successifs qui exploitaient la ferme voisine occupèrent de moins en moins le château qui se dégrada petit à petit jusqu'à son abandon définitif en 1966.

Ph. MIGNOT

Le château comtal de Rochefort (Nr.)

A la demande de M. Ch. Limbrée, responsable des ruines du château, Le Service des Fouilles de la Région Wallonne a mené une courte campagne de fouilles. Durant deux semaines de juillet, une équipe de trois ouvriers a déblayé une ancienne tour entièrement comblée à l'angle sud-ouest du château, entre la terrasse du XVIIIème siècle et la tour d'angle conservée en élévation. La tour déblayée cette année avait été arasée au niveau de la terrasse méridionale. A 2,50m sous le niveau de celle-ci se place un niveau de sol en terre battue auquel correspondent trois archères percées dans cette tour ouverte à la gorge. Les archères hautes de 1,10m sont surmontées d'un arc à peine cintré. La maçonnerie est en pierre calcaire. Les gorges sont arrondies. Cette tour comblée lors de la construction d'une nouvelle tour appartient à une phase de construction du château jusqu'ici non décelée. Se posent dès lors plusieurs problèmes de datation et d'interprétation du plan général de l'édifice. On sait qu'en 1746, l'ensemble médiéval fut totalement reconstruit, rhabillé d'une façade de style classique. A l'origine de la forteresse on trouve un donjon quadrangulaire fouillé en 1976 (cf A. Matthys et G. Hossey, *Les origines du château de Rochefort, Archaeologia Belgica* 196, Bruxelles, 1977, 83-87). La tour qui a remplacé la tour mise au jour pourrait dater de la seconde moitié du XVIème siècle ou du début du XVIIème siècle. Quant à cette nouvelle tour, fouillée, il est encore difficile de lui assigner une date précise de construction. Son allure paraît médiévale, peut-être antérieure au XIVème siècle. De nouveaux dégagements au départ de cette tour, en direction du donjon primitif, d'une part, et des sondages dans la grande terrasse méridionale, d'autre part, là où la courtine de cette tour semble subsister, devraient permettre de résoudre ces questions. Ces recherches sont d'ores et déjà inscrites au programme de l'an prochain.

Ph. MIGNOT

Le château de Montaigle à Falaën (Nr.)

Parmi les découvertes de cette année, liées aux travaux de consolidation des ruines du château médiéval, il convient de signaler la mise au jour d'un caniveau assez particulier. En effet, il s'agit d'une structure en relation avec une latrine. Cette canalisation, de section rectangulaire (20cm de large pour 15cm de haut), couverte de dalles en pierre bleue et longue de 3,30m, partait face à la latrine de la façade nord de la cour. En guise d'ouverture, une encoche taillée dans la première pierre permettait d'y verser les eaux de rinçage qui s'écoulaient en pente douce jusqu'à un bec d'écoulement situé sous le seuil de la latrine. Les dalles du fond étaient rendues étanches par un joint en plomb dont le dépassant avait été martelé. Les eaux rejoignant les déjections tombaient verticalement, à l'extérieur de la courtine, dans un conduit fermé de 1m sur 0,70m de côté à l'intérieur. Ce dernier constituait une cheminée d'au moins 9m et de 2m sur 3m de côté à sa base extra muros. Cette latrine avec sa "chasse d'eau" fut utilisée entre 1450 et 1554.

P. CLAEYS

Le château dit "Tour Louette" à Achet-Hamois (Nr.)

Une cinquième campagne de fouilles au château de Achet a été entreprise pendant l'été 1991 dans le cadre des activités du Service des Jeunes Archéolo-J.

Les investigations ont porté principalement sur l'aménagement de l'escalier découvert l'année précédente entre deux étages de l'avant-corps du château. Comme on avait pu s'en rendre compte, ce dernier a été réalisé tardivement au pied de la tour ouest de l'enceinte du château.

Les fouilles de cette année ont permis le dégagement d'un passage contournant extérieurement la tour ouest en partant du palier formé entre les deux volées d'escaliers. A ce moment, la tour ouest était doublée d'un mur extérieur circulaire, concentrique à la tour. Le sol du passage ainsi formé a tout d'abord été nivelé à l'aide d'un apport de terre rouge vif, recouvert ensuite d'un cailloutis lié au mortier.

L'intérieur de la tour ouest a été fouillé jusqu'à la roche. Cela a permis de confirmer que, antérieurement à cette tour, il existait un angle d'enceinte fermé, sans tour. De nettes traces des fondations de cet angle ont été retrouvées, comme cela avait été le cas pour la tour sud.

La campagne 1992 sera principalement axée sur les objectifs suivants: déterminer où donne accès le passage qui vient d'être mis à jour, explorer davantage l'angle ouest de l'avant-corps et terminer la tranchée traversant l'enceinte de part en part.

S. DEMETER

L'"Enclos à l'tour" à Buresse-Hamois (Nr.)

Durant le mois de juillet 1991, le Service des Jeunes Archéolo-J a entamé une cinquième campagne de fouilles sur ce site. Quelque 150m² de terrain furent décapés. Une première zone de 50 m², quasi contiguë à la zone explorée en 1990, est occupée par les vestiges d'un bâtiment rectangulaire d'environ 6m x 3,5m. Le mur est se présente sous la forme d'un radier formé d'un seul lit de grosses pierres liées à la terre. Le mur sud se présente de la même façon, mais est doublé, à quelque 50cm vers l'intérieur, d'un muret de petites pierres liées à la terre. Le mur ouest, toujours de la même facture, mais très endommagé, est flanqué d'un caniveau (25 à 30cm de large), dont le fond est constitué de dalles de schiste posées à plat et jointives, dont la paroi orientale est le premier lit de pierres du mur, et la paroi occidentale est constituée, sur la moitié sud de son parcours, de petites pierres mises sur chant, et sur la moitié nord, par le creusement du substrat imperméable. Il ne reste aucune structure appartenant au mur nord, mais la couche d'occupation (mélange de cendres et de terre rubéfiée avec un matériel bas-médiéval abondant) qui est bien circonscrite à l'intérieur de l'espace dessiné par les trois autres murs, s'arrête net, au même endroit que les murs est et ouest. A quelque deux mètres à l'ouest de ce bâtiment et parallèlement à ce dernier, nous avons une canalisation qui descend également vers le nord et qui est constituée de deux alignements parallèles de petites pierres mises sur chant, ménageant un conduit de 5cm de large, recouvert de dalles de schiste. Enfin, à moins d'un mètre à l'ouest, ont été dégagés deux segments de murs formant angle, de même facture que ceux du premier bâtiment, et dont l'un est exactement dans le prolongement du mur repéré en 1990, et l'autre forme un retour qui pourrait indiquer la présence d'un autre bâtiment, au sud de la zone explorée cette année. Au-delà de cet angle, vers le nord, le mur se prolonge sous forme d'un muret de petites pierres liées à la terre, et à l'ouest de ce muret, sont installées deux zones dallées de carreaux de céramique vernissée (20 x 20cm), d'un peu moins d'1m² chacune. La fouille de la tranchée de sondage établie parallèlement à la limite nord de la parcelle, nous a livré deux rigoles, creusées dans le substrat imperméable, qui se perdent dans la pente et qui sont directement en relation avec le bâtiment décrit plus haut (caniveau longeant le mur ouest); pour le reste, la limite nord de la parcelle semble correspondre avec celle du site. La tranchée de sondage établie parallèlement à la limite est de la prairie n'a pu être fouillée faute de temps; néanmoins, au décapage, des zones larges de comblement de fosses ou fossés sont apparues, contenant notamment des ardoises à plat et du charbon de bois.

P. DEPAEPE & B. BRUCH
Le château médiéval de Saives (Lg.)

La campagne 1991 s'est limitée à la zone sud-est de l'enceinte (voir les précédents n° d'Archaeologia Mediaevalis). Le sondage F fut agrandi et la tour ronde d'angle T4 fut fouillée.

La couche d'incendie repérée en 1990 près de l'entrée de la tour T4 fut retrouvée à l'intérieur de celle-ci. D'une puissance de près de vingt centimètres, elle renfermait un important matériel céramique et métallique (en cours d'étude). Cette couche repose sur un sol de sable d'épaisseur variable égalisant la roche en place. Une épaisse couche de destruction couvre la couche d'incendie; le tout est recouvert d'un mince mortier, témoin du nivellement de la tour.

Le matériel consiste en pots, cruches, pichets et gobelets surtout en céramique, plus rarement en grès. Quelques céramiques montrent des formes imitant le grès de Raeren (pieds festonnés); des pichets en pâte claire, de morphologie très allongée, présentent une base bombée, à trois pincées. Ce type, connu à Liège pourrait dériver de formes "Andenne". Le matériel céramique peut être daté de la seconde moitié du XVème siècle.

Le matériel métallique, outre de nombreux clous, crampons, tiges diverses, comprend un éperon en fer et quelques pièces d'harnachement (dont une boucle très bien conservée) ainsi qu'une monnaie limbourgeoise de 1482.

L'étude du matériel permet de dater l'incendie de la tour de la fin du XVème siècle. Cet événement est sans doute à rapprocher des troubles que connaît la Principauté de Liège à l'époque. Les archives laissent supposer la prise du château en 1482 ou 1483 par les Lamarck, et son siège en 1489 par les troupes du Prince-Evêque. Les fouilles auraient donc mis à jour les traces de l'une de ces actions.

Une autre tour ronde fut découverte lors de la campagne 1991. Elle se situe au nord de la tour T4, à moins d'un mètre de celle-ci. Si sa destruction est contemporaine de celle de la tour T4, sa construction, directement sur la roche en place, est pour le moment impossible à dater. La chronologie de ces constructions, et les rapports qu'elles entretiennent entre elles et avec les murs d'enceinte, seront les axes de recherche de la prochaine campagne.

D. HENROTAY
Le château de Meinsberg à Manderen (Moselle)(F.)

La campagne de fouille de cette année a été justifiée par la restauration du château par les Monuments Historiques. Le décapage de la zone comprise entre la porte principale dans la courtine nord et l'angle nord-est de la tour "de la chapelle" a permis de mieux appréhender les aménagements extérieurs du château du XVème siècle. Le relevé de plusieurs coupes nous a permis de compléter les informations au sujet de la

chronologie de la construction du château. En avant de la porte, des sondages ont mis en évidence un grand fossé large de 14m et profond de plus de 3,50m. Ce fossé, qui barre l'éperon sur lequel est bâti l'édifice, prend son départ sur le flanc ouest de la colline et se prolonge sur le côté nord en dessous de la route actuelle. Son remplissage est composé de blocs provenant des pierriers issus des vignobles implantés au XIXème siècle en contrebas de la colline. De grands murs maçonnés bordaient cette structure et limitaient une terrasse comprise entre le château en lui-même et le fossé. Actuellement, tout cet ensemble est recouvert par des routes récentes, un parking et des broussailles.

Le second objectif de cette campagne était de cerner la nature d'une fortification avancée ou châtelet attestée par les textes et par certaines gravures du siècle dernier, époque à laquelle il fut définitivement détruit par les occupants de la demeure. Si les sondages pratiqués le long du fossé se sont avérés négatifs, par contre des structures circulaires en grande partie arasées, dont quelques assises de parements, sont encore visibles sur le flanc ouest de la colline et en contrebas du château et peuvent correspondre à l'édifice défendant l'accès à la terrasse. Ces vestiges n'étant pas directement menacés, l'opération actuelle s'est bornée à un premier relevé rendu difficile par l'épaisse broussaille. D'autres traces d'aménagements en pierres ont également été repérées tout autour du château et devraient faire l'objet d'une campagne de relevés. Ces derniers sont peut-être les vestiges d'un système défensif complexe, ou les témoins de l'ancien parcellaire agricole.

D'autre part, la restitution de la porte d'entrée principale, dont l'état actuel date du siècle dernier, posait problème. Les sondages ont montré qu'il s'agissait à l'origine d'une tour carrée, en saillie par rapport à la courtine, percée d'un passage et non précédée d'un fossé. Une lithographie du siècle dernier montre une pièce surmontant un passage déjà transformé et les textes parlent d'un premier passage voûté en ogives.

Le décapage de la terrasse a révélé d'intéressantes structures antérieures au XVème siècle. En effet, la tranchée de fondation de la tour "de la chapelle" datée de 1419 recoupe une série de couches en relation avec une habitation. Celle-ci, de très bonne facture, était en partie dallée et présentait la trace d'un foyer mural. Une porte comportait un chambranle et un seuil en bois dont les empreintes étaient toujours visibles dans le mortier. Plusieurs cloisons divisaient la pièce. Cependant, l'implantation d'un mur de terrasse le long du fossé a recoupé la partie orientale de cet habitat. Quelques restes de céramiques pourront nous permettre de mieux cerner la datation. En dessous du dallage, un four à chaux mesurant 5,80m en diagonale contenait des restes de bois et de chaux. Un four semblable a été découvert à quelques mètres. Identiques par leurs dimensions et leur structure, ces deux fours peuvent être contemporains. Des échantillons ont été prélevés et permettront de définir les essences de bois de chauffe et la provenance des roches calcaires destinées à être

transformées. De plus, un mur filant vers l'est, antérieur à la tour "de la chapelle", a été récupéré lors de la création du fossé. La qualité de l'habitat et le matériel découvert autorisent de considérer un premier habitat seigneurial antérieur à 1419.

M. DEWILDE

De Augustijnenabdij van Zonnebeke (W.-vl.)

De vierde opgravingscampagne naar de Augustijnenabdij van Zonnebeke, die werd uitgevoerd door het I.A.P. met technische steun van de gemeente Zonnebeke, heeft uiteindelijk de sleutels geleverd tot de precieze localisatie en de volledige bouwgeschiedenis van het complex.

Voor de localisatie was vooral de vondst van een driebeukige, Romaanse kruiskerk in ijzerzandsteen van belang. Op de transeptarmen stonden halfronde absissen. In het vlak afgesloten hoofdkoor werd een dwarsmuur aangetroffen op 1,85m (binnenwerks) van de afsluitingsmuur. Dergelijke opdeling werd ook in Oostkerke bij Brugge, Woumen, Torhout en Zinnik aangetroffen en met een relikwie-altaar op een verhoog in verband gebracht. Waar een historische bron aangeeft dat in 1072 een kapittel gesticht werd in de -reeds bestaande-O.L.V.-kerk van Zonnebeke, zal dat hoogstwaarschijnlijk in deze Romaanse kruiskerk gebeurd zijn. Ten oosten en ten zuiden van de kerk werd voor de geestelijken een grafveld aangelegd. De gebouwen waarin ze in deze eerste fase hun intrek namen werden niet teruggevonden. Waarschijnlijk waren het voorlopige verblijven, die niet tegen de kerk aanleunden.

De oudste abdijgebouwen waren eveneens in ijzerzandsteen opgetrokken en dateren vermoedelijk uit de XIIde eeuw. Ze werden aangebouwd tegen de zuidkant van het koor over een stuk van het grafveld heen. De absis op de zuidelijke transeptarm werd daarbij gesupprimeerd. Ze suggereren een eerder bescheiden gebouwenbestand. De binnenwerkse afmetingen van de twee volledig gekende ruimten bedragen 3,5 op 3,5 en 3,5m op 4m.

In de tweede helft van de XIIIde eeuw wordt een grootse bouwcampagne opgestart en wordt tegen de zuidkant van de kerk een ruim abdijcomplex aangezet. Daarbij worden rond een vierkante pandgang twee abdijvleugels gegroepeerd. Hiervan werden in voorgaande campagnes reeds stukken aangesneden. Rode baksteen is ditmaal het bouw materiaal bij uitstek. Een gedeelte van het oudste gebouwenbestand wordt evenwel behouden. In het koor van de kerk wordt een U-vormige ruimte uitgegraven, waarvan de zuidelijke arm een binnenwerks 4,35 op 0,75m meet. De wanden waren wit bepleisterd en beschilderd. Door Dr. L. Devliegher werd een interpretatie als begraafplaats gesuggereerd.

In de loop van de XIVde eeuw werd het koor van de kerk vergroot, waarbij de oppervlakte verdubbelt. De koorafsluiting is ditmaal driezijdig. Op iedere hoek werd een steunbeer aangebracht. De begraafplaats in het koor werd opgeheven. In

de vulling werden heel wat archeologica aangetroffen. Fraai versierde stempelletegels (centauren, draken, ridders te paard, geometrische motieven...), munten, spelden, boekbeslag en beenderen van vogels en kleine knaagdieren werden daarbij ingezameld. De bouw van een sacristie, die voorlopig slechts vaag in de XVde eeuw kan gedateerd worden en die binnenwerks 6,4 op 3,75m meet, is de laatste nieuwbouw die wordt gerealiseerd.

De verwoestingen door beeldenstormers en Calvinisten (1566-1579) vormen een duidelijke breuk in de ontwikkeling van de abdij. Alhoewel vanaf het einde van de XVIde eeuw de heropbouw- en herstellingswerken aangevat worden, zal de abdij zijn vroegere grandeur nooit meer evenaren. Chronisch geldgebrek, oorlogsgeweld en allerlei tengenslagen vormen hiervoor gedurende de gehele XVIIde eeuw een constant obstakel. In de XVIIIde eeuw komt er even beterschap en wordt zelfs een aanzet gegeven tot een nieuwe bloeiperiode door de bouw van een nieuw koor en sacristie (1767-1770). Dit koor is binnenwerks 33,75m lang, 10,5m breed en heeft een halfronde koorafsluiting. Dit vertegenwoordigt opnieuw een verdubbeling van de beschikbare ruimte. Dit koor werd gedeeltelijk als een omhulsel rond het oude koor gebouwd. De positieve trend stopt echter en de abdij staat er naar het einde van de XVIIIde eeuw toe opnieuw vervallen bij. Tot overmaat van ramp wordt de abdij tijdens het Frans Bewind in 1796 afgeschaft, in 1797 openbaar verkocht en grotendeels afgebroken. Uiteindelijk wordt de abdijskerk als parochiekerk behouden en worden enkele abdijsgebouwen o.a. de prelatuur tot het kasteel Iweins uitgebouwd. In de 70-tiger jaren van de XIXde eeuw worden tenslotte aan het koor een nieuwe benedenkerk en toren gebouwd, die gedurende WOI samen met het kasteel onherroepelijk stuk geschoten worden : het definitieve einde van de Zonnebeekse abdijsgebouwen !

Een relict uit WOI trok ook even onze aandacht. Een houten trappenconstructie leidde naar de reeds in 1989 gelocaliseerde dug-out. Deze bevond zich 5,25m onder het maaiveld, is 1,8 à 1,9m breed en 31,5m lang. Vierzijruimten zijn 1,8 à 1,9m breed en tussen 3,5 en 5,5m diep. Waarschijnlijk had deze ondergrondse ruimte 5 ingangen. Ondertussen is uitgemaakt door A. Deseyne, dat de dug-out gegraven werd op het einde van 1917 door een Australische Tunneling Company.

D. CALLEBAUT, K. DE GROOTE & M.-CL. VAN DER DONCKT
Het Sint-Salvatorsite te Ename (O-Vl.)

De ploeg die gezamenlijk door de stad Oudenaarde en het I.A.P. op de been is gebracht en sinds enkele jaren het grootschalige onderzoeksproject te Ename uitvoert, kon worden aangevuld en opereert voortaan vanuit een nieuwe huisvesting op het terrein van de Sint-Salvatorabdij zelf. Zij breidde tevens haar activiteiten uit op het vlak van noodinterventies bij bouw- of infrastructuurwerken die elementen van ons

archeologisch erfgoed (zullen) vernielen of beschadigen (cfr andere teksten in deze kroniek).

Met de bedoeling jongeren een kans te geven bij het archeologisch veldwerk betrokken te worden, vonden te Ename drie opgravingskampen plaats, respectievelijk georganiseerd met *Kindervreugd-Antwerpen*, de v.z.w. *Jeugd en Cultureel Erfgoed* en de *Werkgroep Archeologie van de Philips van Horne Scholengemeenschap* te Weert (Nl.).

Opgravingen

Zonder de voor het historisch onderzoek van de vroegmiddeleeuwse stadsontwikkeling belangrijke elementen van het onderliggende havenstadje uit het oog te verliezen, werden de opgravingswerken voornamelijk toegespitst op de grondvesten van de benedictijnenabdij. Die krijgen thans voorrang in functie van de in uitvoering zijnde restauratiewerken. Het centrale kloostercomplex en de infirmerie zijn bijna volledig blootgelegd, terwijl met het onderzoek van de bedrijfsgebouwen een aanvang is gemaakt.

In de *westelijke kloostervleugel* werden de XVIIIe eeuwse bakstenen binnenmuren afgebroken. Eronder vonden we de verbrande grondsporen van twee (brons ?)ovens terug. De archeologische context maakt duidelijk dat zij tot de eerste bouwfase (XIB-XII) behoren. Het noordelijkst gelegen vertrek kan als de refterkeuken geïdentificeerd worden. Hierop wijzen de twee muurhaarden die er werden vrijgemaakt. De hardvloeren bestonden uit rechtop geplaatste daktegels.

De *noordelijke reftervleugel* kent drie belangrijke bouwfases :

1. In de XIIe eeuw bestaat de refter uit een tweebeukige zaal van 34,50 bij 10,50 m. Vermits die vleugel over een belangrijke portusgracht opgericht was, dienden de funderingen van verschillende centrale pijlers door palen ondersteund te worden.

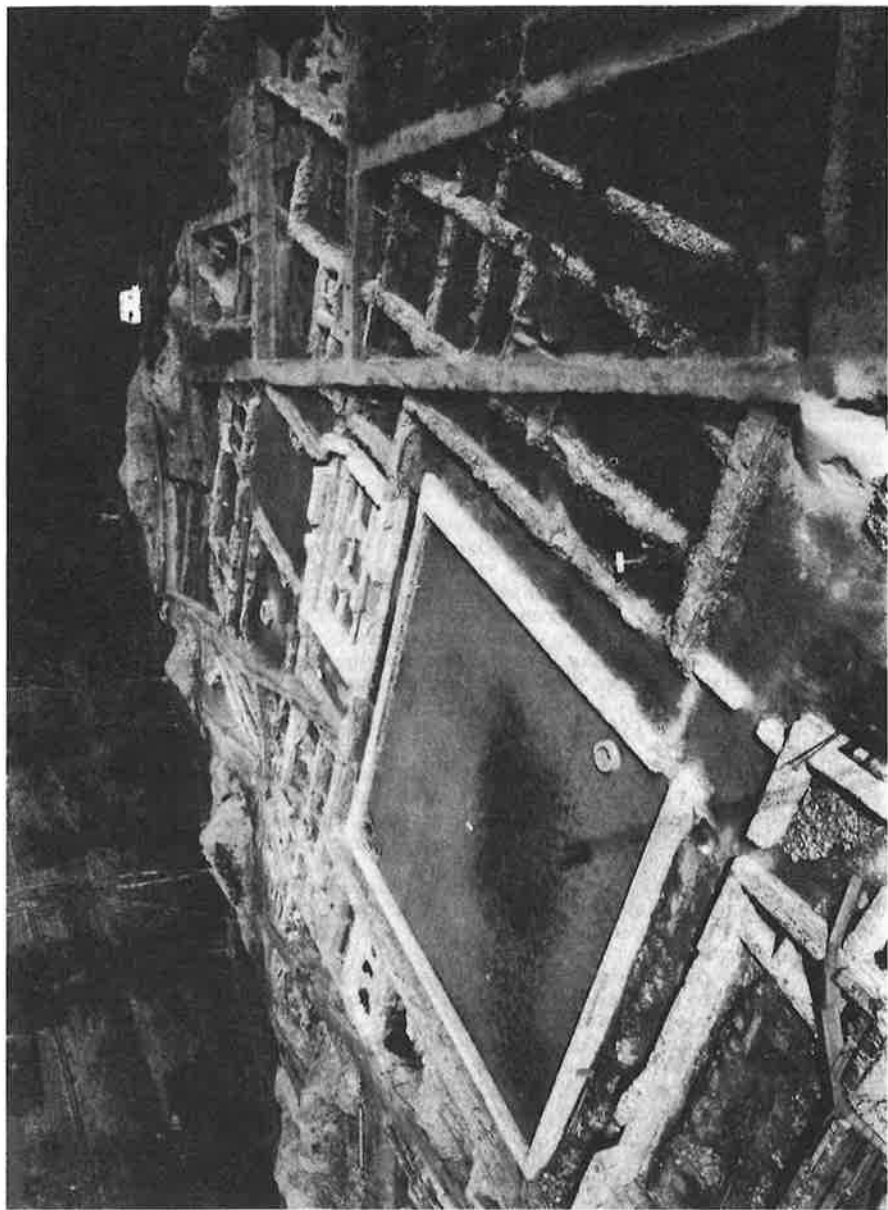
2. Vermoedelijk tijdens de XIVe eeuw brak men de refter tot net aan de funderingen af en richtte men op de vroegere Romaanse grondvesten een gotische zaal op. De tweebeukigheid bleef behouden.

3. In de XVIe eeuw (?) haalde men de gotische refter neer en bouwde men andermaal steunend op de oudere grondvesten een nieuwe, onderkelderde vleugel.

Waar tijdens de Romaanse en gotische periode uitsluitend Doornikse kalksteen aangewend werd, gebruikte men thans behalve blauwe hardsteen ook baksteen.

Ten noorden van de reftervleugel werden diverse grachten, alsmede een goed uitgewerkt en vaak verbouwd afwateringssysteem in Doornikse kalksteen aangetroffen. Het vondstmateriaal uit deze context is belangrijk voor de datering van de diverse bouwfases van het klooster.

In de *infirmeriesector* is de binnenkoer die bij de ziekenzaal aansluit, volledig vrijgemaakt.

ENAME. ALGEMEEN ZICHT VANUIT HET ZUIDWESTEN OP DE KLOOSTERGRONDVESTEN : RECHTS DE ABDIJKERK; LINKS HET KLOOSTERPAND ROND EEN CENTRALE BINNENKOER; ACHTERAAN DE INFIRMERIE.

Ten oosten van de ziekenzaal werden een tweehonderdtal palen opgegraven. Bij het grootste gedeelte ervan bleef het hout bewaard. Hoewel diverse alignementen herkenbaar zijn, is er toch nog geen uitkomst over de functie van de palengroep. Alleszins behoren de palen - of althans een groot gedeelte ervan - tot de abdijfase want ze zijn o.a. ingeheid in een grachtvulling die uit de late Middeleeuwen dateert. Een uitgeholde boomstam waarop planken lagen, diende als riolering.

Zone van de bedrijfsgebouwen. Ten noorden van de reftervleugel situeren iconografische bronnen de bakkerij, de beenhouwerij, de brouwerij en de watermolen van het klooster.

In een sleuf die we er openlegden, werd een gebouw in Doornikse kalksteen aangesneden. Die constructie kent een duidelijke functieverandering.

Dat het gebouw oorspronkelijk residentieel was, blijkt uit de aanwezigheid van een muurhaard en de verzorgde tegelvloer. In een latere nog niet gedateerde fase, metste men de haard dicht, verdeelde men de binnenruimte in kleinere vertrekken en werd dwars door het gebouw een bakstenen, overkluisd draineringskanaal aangelegd, waarop haaks een tweetal kleinere afvoerkanalen aansloten. De degelijke afwatering duidt aan dat de constructie allicht tot een bedrijfsgebouw omgevormd werd. Tegen de noordmuur leunt een halfronde uitbouw van een traptoren aan.

De *koorpartij van de XIIde eeuwse abdijkerk* is volledig opgegraven. In het hoofdkoor bleef de bakstenen sokkel van het altaar bewaard, terwijl in het zuidelijke nevenkoor een geelzwart geglazuurde tegelvloer lag.

Ten oosten van het koor werd een gedeelte van het *kloostergrafveld* opgegraven. Het gaat om eenvoudige grafkuilen waarin de aflijningen van de houten kisten zich vaak goed aftekenden. De graven staken in een ophogingslaag die de eronder liggende portuslagen beschermde. Tot die vroegmiddeleeuwse fase behoren o.a. enkele grachten en een kelderhut.

In de sektor ten noorden van het *prelaatskwartier* werd onder het middeleeuwse lagenpakket een oude Scheldearm met venige vulling aangesneden. Er waren een viertal zandlemige niveaus met prehistorisch vondstmateriaal (bronstijd en ijzertijd) in afgedelen. Gebouwsporten die tot een prehistorische occupatie behoren werden op het site evenwel niet aangetroffen.

Restauratie

De westvleugel van het centrale kloosterpand werd met steun van de *Koning Boudewijnstichting* geconsolideerd. Om het complexe muurbestand tot een vereenvoudigd en begrijpbaar geheel te herleiden, werden de XVIIde-XVIIIde eeuwse binnenindelingen afgebroken en kregen de middeleeuwse constructies de hoofdaandacht. Zo is de XIde eeuwse abtswoning met haar sanitair blok thans duidelijk herkenbaar.

Parallel met de aanleg van dit buitenmuseum (Archeologisch Park Ename) is tevens de voorbereiding van het binnenmuseum aangepakt. Daartoe is in het dorp een gebouw door de Provincie Oost-Vlaanderen aangekocht.

Openluchttheater

Het wordt langzaam een traditie dat om de twee jaar in het abdij-site een openluchtspel opgevoerd wordt. De bedoeling is duidelijk : via een professioneel omkaderd theaterspektakel het publiek met de opgravingen en met de uitbouw van het archeologisch park in contact te brengen. In 1992 wordt *Don Quichot* opgevoerd. Er zullen 15 voorstellingen zijn, gespreid over de periode 21/8 - 13/9.

D. CALLEBAUT, K. DE GROOTE & M.-CL. VAN DER DONCKT
De kerkkouter te Bevere (O.-Vl.)

Bij infrastructuurwerken voor de nieuwe woonwijk op de Kerkkouter stootte men op oude muurresten. Het bleek om de grondvesten van de eerste Sint-Pieterskerk van Bevere te gaan. In de VIIde-VIIIste eeuw (?) bestond het bedehuis uit een éénbeukig zaaltje. De funderingen van het zaaltje bestaan uit veldsteen, terwijl die van de zijbeuken in Doornikse kalksteen uitgevoerd zijn. Rondom de kerk werden talrijke grafkuilen aangesneden. Het kerkhof is afgelijnd door een gracht waarvan het ovaalvormige verloop in de huidige percelering nog weerspiegeld is.

P. VAN DEN BROECK
De St. Cornelis en St. Cyprianusabdij te Ninove (O.-Vl.)

Het archeologisch project heeft tot doel de abdijgebouwen, of althans een gedeelte ervan, van de voormalige St. Cornelis en St. Cyprianusabdij te Ninove bloot te leggen en te onderwerpen aan een archeologisch onderzoek.

Een korte historie leert ons dat deze Norbertijnerabdij gesticht werd in de eerste helft van de XIIde eeuw en ondanks vele troebelen bleef voortbestaan tot de Franse Revolutie. In het begin van de XIXde eeuw werd ze verkocht en afgebroken.

In de loop van haar geschiedenis heeft de abdij een grote bloei gekend. Ze was ondermeer één van de grote voedselleveranciers van de stad Gent. Haar gebouwen werden meermaals verfraaid en vergroot. Als zichtbare overblijfselen zijn heden nog de barokke abdijkerk, de veldpoort en de infirmerie (XVIIIde eeuw) getuigen van de grootsheid van deze abdij.

Met de opgravingen werd gestart in juli '91 en ondanks enkele moeilijkheden (zoals de overblijfselen van een recent kerkhof) vorderen de werken redelijk goed. Reeds werd er een deel van de kapel (XVIde eeuw), de oude sakristie (XIde-

XVIIde eeuw) en gedeelten van de XVIIIde eeuwse gebouwen blootgelegd. De opgravingen lopen voorlopig tot einde juni 1992.

D. VAN EENHOOGHE

Het voormalig Capucijnenklooster te Sint-Truiden (Lb.)

Het in 1988-89 aangevatte onderzoek werd in 1991 beëindigd door de Afdeling Archeologie van het Bestuur voor Monumenten en Landschappen. Door de aan gang zijnde restauratiewerken was in 1990 onderzoek nauwelijks mogelijk; in 1991 werd in de pandhof verder gewerkt in de laatste weken vòòr het einde van de restauratie. Opnieuw werden hier de vier bouwperiodes aangetroffen die reeds waren vastgesteld tijdens het eerste onderzoek in 1989.

Tot de Middeleeuwen behoren enkele muurresten (natuursteen) van een woning die bij gebrek aan archeologisch materiaal niet kon worden gedateerd, maar in de XVde eeuw werd gesloopt bij de bouw van een nieuwe woning. Bij dit huis horen twee kleine afvalputten met aardewerk en steengoed uit de XVde-XVIde eeuw, een (nu bijna volledig verwoeste) waterput, en een ophogingspakket (leem) van 45 à 90 cm.

In deze ophoging werden omstreeks 1616 de funderingssleuven uitgegraven voor de muren van het Capucijnenklooster, dat aanvankelijk een veel kleinere omvang had dan het huidige bouwvolume : in de pandhof werd een kleiner kloosterpand aangetroffen, geflankeerd door zalen die later werden gesloopt, met uitzondering van de buitenmuren die geïntegreerd werden in het nieuwe complex. Deze verbouwing is ook nog in de XVIIde eeuw te situeren en was waarschijnlijk een lang aanslepend proces van slopingen, verbouwingen en nieuwbouw.

Tot deze vierde bouwperiode behoren ook resten van een baksteenoven die werd aangelegd tussen de muurresten van de gesloopte vroegere gebouwen. Verder onderzoek van het archeologisch materiaal zal wellicht een meer gedetailleerde datering van deze bouwperiode mogelijk maken.

B. LAMBOTTE , J.-Ph. MARCHAL & B. NEURAY
L'ancienne église abbatiale de Stavelot (Lg.)

L'a.s.b.l. "Association pour la Promotion de l'Archéologie de Stavelot et de sa Région" en collaboration avec le Centre de Recherches archéologiques de l'ULg (Prof. M. Otte) et le "Cercle Archéologique Stavelotain" poursuit le programme de mise au jour complète des vestiges de l'ancienne abbatiale de Stavelot. En 1991, les recherches se concentrent sur la seule crypte semi-enfouie en hors-oeuvre.

Un premier sondage transversal dans les troisième et quatrième nefs (Lambotte B. et alii, L'ancienne église abbatiale de Stavelot. Campagne 1990, *Archaeologia Mediaevalis*

t.14, 1991) avait mis en évidence, lors de la campagne précédente, trois stades d'occupation successifs. Le double objectif de la campagne 1991 est, d'une part, d'amener le dégagement de la totalité de la crypte à la base de la couche de démolition de l'édifice. D'autre part, deux sondages profonds orientés dans l'axe de l'église sont effectués dans les nefs 3 et 4. Il résulte de ces démarches des découvertes importantes.

Le plan de la crypte du XIème siècle (Abbé Poppon) révèle à l'est une disposition en cinq absidioles étagées; mise à part l'abside centrale qui n'est encore que partiellement dégagée, les quatre autres présentent intérieurement une forme semi-circulaire. Cette disposition est similaire à celle de l'église de Malmédy (édifiée par le même Poppon) qui fut fouillée dans les années '30 (Bastin J., *Les fouilles archéologiques de Malmédy, Congrès de Liège, XXIXème session, Fédération archéologique et historique de Belgique, 1932*).

Deux grandes phases sont confirmées: la première est celle du XIème siècle avec ses cinq nefs étagées, la seconde, le rétrécissement à trois nefs en 1758, accompagné de l'installation d'un caniveau transversal recouvert par le pavement du XVIIIème siècle. Ceci nous amène à repréciser l'interprétation des trois stades d'occupation déjà repérés: le premier (niveau 3), antérieur à Poppon (vraisemblablement lié à l'église d'Odilon, moitié Xème siècle), le deuxième contemporain de Poppon (niveau 2, XIème siècle), le dernier de 1758 (niveau 1).

Niveau 3.

Plusieurs fragments de sol, dont l'un avec de nettes traces d'incendie, sont effectivement mis au jour. S'il n'est pas encore possible de donner une interprétation globale de ces découvertes, une constatation s'impose: les chaînages de fondation du XIème siècle sont partiellement installés sur les murs liés à ces sols. Une surélévation importante du niveau d'occupation s'est donc produite lors de la construction de la grande église de pèlerinage consacrée en 1040.

Niveau 2.

Il semble que ce sol ait été utilisé jusqu'au XVIIIème siècle. Il était constitué de deux modes de couverture: tomettes vernissées et, de manière plus ponctuelle, mosaïque de pierre (blanc, noir), brique (rouge) et porphyre (rouge, vert). Les éléments du pavement font partie du remblai directement posé sur le niveau 2 et sous-jacent au niveau 1. Aucun fragment n'a jusqu'à présent été retrouvé en place. Une reconstitution est donc impossible. Dans les absides 2, 3 et 4, une base d'autel est en connexion avec le niveau 2. Différentes perturbations ont modifié l'aspect de ce dernier. De l'argile rouge est souvent employée pour le niveler ou combler certains caveaux (tout au moins dans la partie supérieure).

L'inhumation.

Une des sépultures mises au jour dans la nef 4, en pleine terre, ne contenait aucun matériel. A proximité, un caveau

entièrement couvert d'enduit. Le squelette (inhumé tête à l'ouest, comme toutes les sépultures jusqu'ici inventées dans la crypte) avait encore à sa droite une hampe de bois cerclée d'argent à la base, d'or au sommet et décorée de clous de cuivre sur la partie centrale. Sans doute destinée à porter une croix ou une crosse, elle est accompagnée d'une croix pectorale à l'âme de bois décomposée mais cependant encore bien visible grâce à la feuille d'or qui la décore. Une datation par accélération de particules est en cours. Les fragments d'une mosaïque (petits pavés de marbre, souvent triangulaires) encore pris dans du mortier étaient éparpillés dans le comblement du caniveau. Une dalle de ciment marquait son emplacement à hauteur du niveau 2.

Dans la nef centrale, le caniveau installé en 1758 a perturbé un caveau voûté. Les deux squelettes sont ceux du Comte de Suisse et de son épouse, Comtesse de Raikem, inhumée en 1654. (Genicot, L.-Fr., Un "cas" de l'architecture mosane: l'ancienne abbatale de Stavelot, *B.C.R.M.S.*, T. 17, Bruxelles, 1967-1968, 118, note 117).

Niveau 1.

Un pavement (conservé sur une surface importante) de dalles carrées posées de biais par rapport à l'axe de l'église s'étend dans les trois nefs encore en fonction au XVIIIème siècle. Le niveau 1 est directement sous la couche de démolition. Pendant les années 1750-1754, lors de l'édification de la nouvelle église paroissiale de Stavelot, la crypte a rempli son office. Il est vraisemblable que l'autel ait été installé dans l'abside centrale, d'où proviennent de nombreux fragments de stuc (feuille de chêne, glands, rosaces).

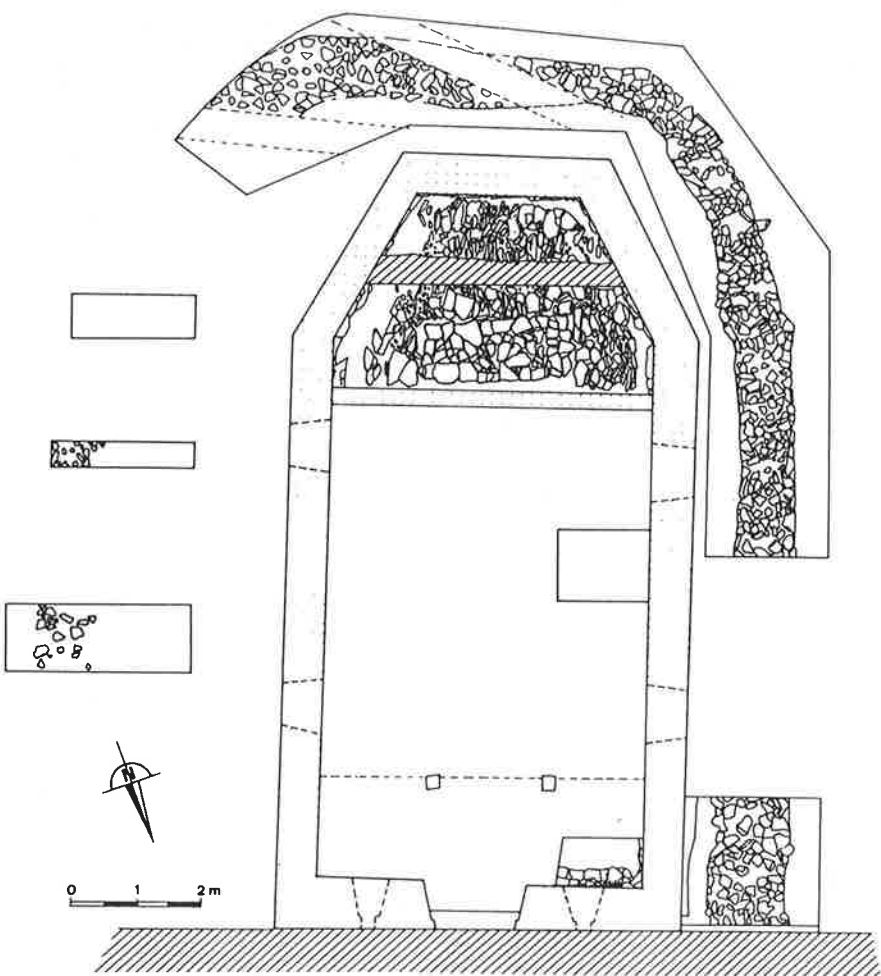
D. MARCOLUNGO

Fouilles à la chapelle Notre-Dame de Lhomal à Bras-Haut/ Libramont (Lux.)

Du 25 mars au 12 avril 1991, le Centre de Recherches archéologiques en Ardenne a effectué une campagne de fouilles à l'intérieur et à l'extérieur de la chapelle Notre-Dame de Lhomal à Bras-Haut, avant le repavement de l'édifice et l'aménagement des abords dans le cadre d'une restauration entreprise à l'initiative d'un groupement local d'habitants et soutenue par l'administration communale de Libramont.

A l'origine de cette chapelle, érigée le long du Chemin Neuf qui reliait autrefois Sedan à Liège par Saint-Hubert, se trouve une image de la Vierge réputée miraculeuse et honorée primitivement dans le tronc d'un vieil arbre. Tout à côté jaillit la source d'un des bras de la Lomme, source à laquelle une tradition locale ancienne attribue des vertus curatives également miraculeuses.

Quelques sondages pratiqués dans le chœur et la nef et autour du bâtiment ont permis de mettre au jour les fondations

BRAS-HAUT. CHAPELLE NOTRE-DAME DE LHOMAL.

de deux constructions qui avaient précédé l'édifice actuel construit entre 1733 et 1735.

Les fondations de murs et d'un massif d'autel découvertes à l'emplacement du chœur surélevé sont sans doute à mettre en rapport avec le sanctuaire plus modeste érigé à la fin du XVIIème siècle pour abriter la statue miraculeuse et mentionné dans un registre rédigé en 1732 par l'abbé Marenne (ce registre disparu durant la dernière guerre est connu par une notice de l'ancien curé de Bras). Aucune autre trace ne subsiste de cet édifice, le niveau de sol dans la nef de la chapelle actuelle étant situé plus bas que le niveau inférieur des fondations de la précédente. Les éléments architecturaux conservés ne permettent pas de reconstituer le plan de cette chapelle.

D'autres fondations parallèles aux murs actuels furent découvertes à l'extérieur: elles appartiennent à une construction plus vaste, de forme rectangulaire et terminée par une large abside arrondie ou polygonale. Il est plus que probable qu'il s'agit là aussi d'un édifice de culte, mais aucun document d'archives ne semble avoir conservé le souvenir de ce qui ressemble plus à une petite église qu'à une modeste chapelle (près de 10m de large intra muros, pour une longueur inconnue, l'extrémité des murs n'ayant pu être atteinte sous le tarmac). Cette construction est en tout cas antérieure aux deux autres et sans doute de beaucoup puisque l'abbé Marenne, originaire de Bras, et qui semble bien au fait de l'histoire de sa paroisse et de sa commune, n'en fait absolument pas mention dans son registre.

Ce dernier nous apprend par contre que la chapelle actuelle fut construite en 1733 en partie avec des pierres provenant de la démolition de l'ancien sanctuaire et en partie avec des matériaux fournis par l'abbé de Saint-Hubert, dont dépendaient la paroisse de Bras et la chapelle. La première messe y fut célébrée en février 1735.

Elle affecte la forme typiquement ardennaise d'un simple volume rectangulaire terminée au SSO par un chevet à trois pans aussi large que la nef. Au-dessus du mur de façade est implanté un petit clocheton élancé formé d'un dé carré de charpenterie soutenant une flèche courte par l'intermédiaire d'une souche concave. Les murs sont construits en assises irrégulières de blocs divers de grès, de schiste, d'arkose et de calcaire en remploi. La nef est éclairée par quatre baies cintrées à encadrement calcaire et le mur de façade est percé de deux petites ouvertures circulaires. Une pierre millésimée 1733 et ornée aux armes de Célestin De Jongh, abbé de Saint-Hubert, est encastrée dans un oculus en pierres calcaires surmontant la porte d'entrée.

Dans le chœur surélevé d'une quinzaine de centimètres est conservé un grand autel en bois peint, daté de 1689, et qui proviendrait de l'église paroissiale de Bras. C'est sur cet autel qu'était exposée, jusqu'à sa disparition lors d'un vol il y a une vingtaine d'années, la statue de Notre-Dame de Lhomal que les photographies permettent de dater du début du XVIIème siècle.

Les quelques recherches effectuées par le Centre de Recherches archéologiques en Ardenne ont donc permis de confirmer partiellement les données d'archives concernant un édifice cultuel plus modeste. Elles ont surtout révélé la présence d'une autre chapelle inconnue à ce jour et qui atteste en tout cas la relative importance de ce site, liée à la proximité d'une source réputée bienfaisante.

M. SOUMOY

L'église Saint-Martin à Chièvres (Ht.)

Des mois d'août à novembre 1991, des travaux d'installation de gaines de chauffage (sous-sol du chœur, chapelle et sacristie droites) ont été suivis par le Service des Fouilles de la Région Wallonne. Cette surveillance a permis de repérer des tronçons de murs et des niveaux de sol appartenant à des époques antérieures à l'édifice actuel.

Dans la chapelle droite, un niveau de circulation extérieur, antérieur à la construction de la chapelle (XVIème siècle) a été retrouvé. Plusieurs cruches en céramique grise (XIVème siècle) percées de trous sur la panse et provenant probablement de sépultures ont été récoltées.

Dans le chœur est apparu un fragment de mur formant angle, vestige hypothétique d'un mur de chevet plat.

Enfin, un caveau de briques contenant deux cercueils en plomb et un troisième en bois a été éventré lors des travaux. Des plaques en schiste gravées indiquaient l'identité des corps; Guillaume de Croy, marquis de Renti, sa femme et leur fille.

M. VERBEECK

De kapel der Kapelbroeders te Zoutleeuw (Brab.)

Op 1 oktober 1991 startte in het kader van het impulsprogramma voor het Hageland het project "Multi-disciplinair archeologisch onderzoek naar de vroegste geschiedenis van de stad Zoutleeuw, in het kader van de toeristisch-recreatieve ontsluiting van de regio". Dit onderzoek komt tot stand door een nauw samenwerkingsverband tussen de stad Zoutleeuw en de afdeling Archeologie van de K.U.Leuven en geniet een ruime financiële steun van de Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij voor Vlaams-Brabant.

Tijdens de maand november bleek een eerste interventie noodzakelijk in het pand nr. 24 gelegen langs de Grote Markt. Deze herenwoning, die door de v.z.w. Socialistische Eendracht en Solidariteit Brabant zal verbouwd worden tot polykliniek en ontmoetingscentrum, werd opgetrokken op de kapel van het klooster der Kapelbroeders. Vanaf 1297 bezat de congregatie op deze plaats een bedehuis. In 1324 kregen zij van de bisschop van Luik de toestemming om in de kapel en de aanpalende terreinen de overledenen te begraven. De kleine binnenplaats

was geschikt voor het uitvoeren van een beperkt archeologisch onderzoek. Door de latere bewoning en bewerking van het terrein en door het langdurig gebruik als begraafplaats waren de bodemsporen zeer onduidelijk. De meest markante structuren waren de uitgebroke fundamenten van twee parallelle NNO-ZZW georiënteerde muren met een afsluitmuur aan de Z-zijde. Binnen deze ruimte werden op geringe diepte resten van 16 graven teruggevonden. Zij waren gericht volgens de as van het gebouw. De doden waren bijgezet op de rug, kijkend naar het NNW. De armen lagen overwegend langs het lichaam; in één enkel geval bevonden de handen zich op het bekken. De overledenen werden begraven in smalle, trapeziumvormige kisten, waarvan alleen de nagels bewaard bleven.

P. BONENFANT & M. FOURNY

Fouilles dans le choeur de la cathédrale Saint-Michel à Bruxelles (Brab.)

Les fouilles de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles ont repris dans la cathédrale Saint-Michel en prélude aux travaux de restauration du choeur.

Le premier objectif est de compléter les informations relatives à la collégiale romane dont le plan reconnu jusqu'à présent comporte un avant-corps tardif (+/-1200) ajouté à une nef flanquée de bas-côtés, comptant six travées, et qui remonte à environ 1050.

L'avant-corps gothique en cours d'investigation avait été établi sur les vestiges d'une crypte romane dont le sol était situé 2,5m sous le niveau actuel.

On peut dès à présent cerner le plan dans ses grandes lignes.

La paroi occidentale comporte quatre pilastres. Au nord et au sud, les collatéraux comptent deux travées et se terminent chacun par une absidiole en partie englobée dans les fondations gothiques. Quant à la nef centrale, divisée en trois espaces par des colonnes, elle se prolonge sous le choeur actuel.

Outre les vestiges romans, nous dégageons aussi des éléments relatifs à l'histoire de l'église gothique: les témoins de deux pavements enfouis et les fondations de stalles. Au-dessus de ces vestiges, le remblai comprend une grande quantité d'éléments de style gothique tardif sculpté en pierre d'Avennes. A ce même niveau et dans l'axe du choeur, une dalle funéraire (fracturée) appartient à une des sépultures princières dont parlent les textes.

M. FOURNY

Fouilles de sauvetage à l'ancienne abbaye de Forest (Brab.)

Durant cet été, l'équipe de fouilles de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles a opéré dans deux secteurs de l'ancien périmètre enclos de l'abbaye de Forest.

En premier lieu, nous avons complété les sondages commencés l'an dernier dans une parcelle communale menacée à moyen terme par l'aménagement en parcs et aires de stationnement.

Nous avons mis en évidence un canal de drainage dont les barges ont été, à plusieurs reprises, stabilisées à l'aide de planches posées de chant et maintenues par des pieux taillés en pointe.

Au cours du XVIIème siècle, le système de drainage du fond marécageux ayant été jugé sans doute insuffisant, deux mètres de remblais ont été rapportés. La moitié inférieure de ces remblais incorporait un abondant matériel archéologique.

Dans le second secteur, une fouille de sauvetage fut effectuée à l'angle de la rue des Abbesses et du boulevard de la Deuxième Armée Britannique dans le chantier de construction d'un parking à étages. L'enfoncement des pieux Franki (qui à plusieurs reprises ont été déviés ou arrêtés par d'anciens massifs de maçonnerie) et les terrassements ouverts pour la construction des piliers de fondations ont représenté pour nous autant de sondages ponctuels.

Une bonne collaboration sur le chantier nous a permis de relever le plan des substructions dont les plus anciennes sont celles de bâtiments figurant sur une gravure de 1659. Le mur de clôture a été également localisé.

M. EUBELEN

La première église d'Esneux (Lg.)

Suite à un premier sondage archéologique effectué le long du mur nord de l'église d'Esneux, sont apparus dans l'emplacement dégagé, deux murs distincts pouvant appartenir à deux édifices différents. Nous savons que l'ancienne église fut détruite en 1899 pour y construire au même endroit l'église actuelle.

Les structures mises au jour cet été révèlent un édifice plus ancien qui daterait peut-être de l'époque romane. Le peu de matériel archéologique recueilli à ce jour ne permet pas de le confirmer. Une fouille de plus grande envergure pourrait peut-être apporter des informations complémentaires.

En attendant, ces structures nous permettent de définir l'emplacement de l'ancienne église qui débordait au nord de l'église actuelle et qui n'en occupait que les deux tiers de sa surface. Pour les besoins d'une inhumation, une section du mur (roman?) fut disloquée. Cette tombe, mis à part le squelette, ne comportait aucun matériel archéologique permettant de dater ou d'identifier le personnage.

B. HILLEWAERT
Stadsarcheologisch onderzoek te Brugge (W.-Vl.)

Tijdens 1991 ging de aandacht van de stadsarcheologische dienst vooral naar het volgen van een aantal kleinere bouwerven in de stadskern.

In enkele gevallen werd hierbij informatie verkregen over de geologisch opbouw van de stad. De (bewaarde) hoogte van het pleistocene zand, evenals de af- of aanwezigheid van venige pakketten kon worden vastgesteld in de Karmersstraat, de Ontvangerstraat, de Wijnzakstraat, de Oostmeers, de Moerstraat, de Potterierei en het Genthof. Dergelijke gegevens kunnen van belang zijn bij het bepalen van de vroegere topografie van de Brugse binnenstad.

Bij herschikkingswerken op het Burgplein werden een aantal muurresten aangesneden, waaronder enkele in natuursteen (veldsteen en Doornikse kalksteen). Aan de hand van deze bevindingen kon het grondplan van het kapittelklooster van de St.-Donaaskerk verder aangevuld worden. Graafwerken voor het plaatsen van een nieuwe ondergrondse elektriciteitskabine, voor het Brugse Vrije, lieten tevens toe het verdere verloop van de in 1987-89 onderzochte IXde-Xde eeuwse ophogingspakketten te volgen.

Afval- en beerputten werden onderzocht op de werven aan de Geldmuntstraat en de Moerstraat, respectievelijk uit de XVIIIde en de XVIIde eeuw.

Aan de Wijnzakstraat werd, naast middeleeuwse spaarboogfunderingen en enkele kuilen uit de volle middeleeuwen, ook een houten kuip, gevuld met kalk, aangetroffen. Mogelijk betreft het hier een leerlooierskuip, vergelijkbaar met de structuren die langs de Eeckhoutstraat werden aangetroffen (zie *Archaeologia Mediaevalis*, 1991, 3-4).

Herbestratings- en rioleringswerken in de Katelijnestraat brachten bakstenen muurresten aan het licht, die wellicht te interpreteren zijn als de funderingen van één van de ronde torens van de middeleeuwse Katelijnepoort. Vlakbij, aan de Gentpoortvest, kon bij het steken van funderingsputten, de aanwezigheid worden vastgesteld van een gracht (op bepaalde plaatsen tot 4m diep) aan de binnenzijde van de stadswallen.

M. DEWILDE , A. ERVYNCK , W. VAN NEER, A. LENTACKER & P. VANWANXELE
Stadsarcheologisch onderzoek in Diksmuide (W.-Vl.)

Dat Diksmuide in de Xide et XIIde eeuw tot een van de belangrijkste Vlaamse steden uitgroeide, is niet algemeen geweten. Het feit dat de stad in de Londense hanze gedurende de XIIde eeuw op de derde plaats stond na Brugge en Ieper is in dit opzicht veelbetekenend. Toch is Diksmuide altijd verstoken gebleven van de historische en archeologische belangstelling, die het eigenlijk wel verdiende.

Door het I.A.P. kon hier in sept.-okt.1991 voor het eerst iets aan gedaan worden. Naar aanleiding van ingrijpende

bouwwerken in het hartje van de stad werd immers een beperkte vorm van stadsarcheologisch onderzoek uitgevoerd. Na de kaalslag van een areaal van 800m², gelegen net ten noordoosten van de Grote Markt en zo'n 160m ten oosten van de Sint-Niklaaskerk werd het bodemarchief er immers volledig weggegraven.

De beschikbare historische informatie geeft aan dat in deze zone de stadsmestvaalt was gelegen, iets ten noorden van de stadshalle. Deze mestvaalt bleef tot in de XVIde eeuw in gebruik. Uit het keurboek van Diksmuide pikken we een ander gegeven op. In 1484 worden "de vrouwtjes van blyden levne" verplicht hun intrek te nemen in vier huisjes "bachten de halle" naast "de messene van de stad". Deze huisjes stonden langs het Bordeelstraatje dat voor 1642 verdween.

Voorafgaandelijk aan de bouwwerken kon een intensieve staalname uitgevoerd worden in de mestvaalt, waarna de uitgravingswerken werden gevolgd. Hierbij konden enkele structuren summier ingetekend en onderzocht worden en werd de stratigrafie van het terrein bestudeerd. Metaaldetectorprospectie rondde de veldwerkzaamheden af.

De stratigrafie leverde enkele opmerkelijke gegevens. De ondergrond wordt er gevormd door een pleistocene zandige kleiafzetting, waarop zich veen had gevormd. Op het veen lag een dun laagje alluviale klei (overstromingen 11de E ?) (mededeling C. Baeteman, Belg. Geolog. Dienst). Bovenop werden de verschillende mest- en afvalpakketten gedeponeerd. Stratigrafisch onderzoek ten westen van de mestvaalt zonderde enkele goed afgelijnde loopvlakken af. Op het terrein kon de westelijke afgrenzing van de mestvaalt gedeeltelijk vastgelegd worden. Een oudere oost-west verlopende afwateringsgracht was in de mestvaalt opgenomen. De bulk van het gerecupereerd schervenmateriaal is reducerend gebakken materiaal uit de XIIde en XIIIde eeuw. Daarnaast komen een Andennescherfje, enkele scherfjes hoogversierde waar, geïmporteerd uit Noord-Frankrijk en enkele oxiderend gebakken stukjes (o.a. de rand van een braadpan) voor. Ook kwamen heel wat afvalprodukten van leerbewerking te voorschijn. Een kinderschoen en het bovenleer van een halfhoge schoeiselvorm waren quasi volledig bewaard.

Naast een grote hoeveelheid materiële vondsten, werden ook heel wat organische resten uit de onderzochte structuren verzameld: dierlijke resten, zaden en vruchten. De herkomst van het botmateriaal uit de XIIde-XIIIde eeuwse mestvaalt is ongekend. Vertegenwoordigen de knoken vooral consumptieafval, afkomstig uit meerdere Diksmuidse huishoudens of gaat het om slachtafval, komende van de nabije markt? Opmerkelijk daarbij zijn de grote aantallen visresten, die vooral uit de zeefstalen tevoorschijn kwamen. Deze vondsten moeten ons in staat stellen iets meer te weten over de aanvoer en consumptie van vis in middeleeuws Diksmuide. Vooral het handelsaspect is voor de genoemde stad niet onbelangrijk vermits de rol van Diksmuide als aanvoerhaven voor de zeevisserij in de historische bronnen wordt beklemtoond. De studie van deze visresten kadert in het project "Visresten in de Vlaamse archeologie", zoals dat elders in deze kroniek wordt beschreven.

Een post-middeleeuwse kuil, in de middeleeuwse afzettingen uitgegraven, bevatte hoofdzakelijk mensenbeenderen. De vondstcollectie uit deze knekelput bevat bijna uitsluitend lange beenderen, zoals opperarm-, scheen- of dijbeen. Dat de kleinere skeletelementen ontbreken kan te wijten zijn aan de manuele bemonstering maar heeft o.i. meer te maken met een sortering door herwerking van het botmateriaal. We kunnen ons immers voorstellen dat de mensenknoen afkomstig zijn van een kerkhof in de stad, dat op een bepaald moment werd geruimd of heringericht. Bij dergelijke ruimigen nam men zich meestal enkel de moeite de meest opvallende beenderen te "herbegraven". De herkomst van deze menselijke resten kan misschien door historisch onderzoek worden achterhaald.

Het schaarse schervenmateriaal uit deze kuil, die in de oostelijke sector van het onderzochte terrein is uitgegraven, verwijst naar de XVIIde eeuw. Ondanks het feit dat de mestvaalt tot in de XVde eeuw in gebruik bleef, werd bijna geen XIVde-XVde eeuws materiaal geborgen. Dit heeft waarschijnlijk te maken met een fenomeen, dat in de steden vanaf de XIVde eeuw gekend is en waarbij mest en stadsafval afgevoerd werden naar het platteland. Toen was er nog een tekort aan mest...!

Nadat de mestvaalt buiten gebruik geraakte, werd de gehele zone overbouwd vanaf de XVIIde eeuw. Een oost-west verlopend straatje, het Bordeelstraatje, was al aangelegd. Ten zuiden van het Bordeelstraatje werden een viertal muurfragmenten ingetekend, die uit de XVIIde eeuw kunnen dateren. Enkele zijmuren werden aangetroffen. De gevels waren waarschijnlijk in hout. In de mestvaalt werden de restanten gevonden van twee beerputten en een waterput. De waterput was volgestort met XVIIIde eeuwsafval. Naast de vondst van enkele benen (o.a. dobbelsteentje) en houten voorwerpen (kegeltje, mesheften, kralen, enz.) werd met de detector een rijke oogst aan metalen archeologica verzameld. Munten, allerlei beslag, spelden, een tinnen schotel, gespen, enz. worden bij stadsarcheologisch onderzoek veelvuldig aangetroffen. Leuke vondsten waren XVIIde eeuwse wijnflesringen met Diksmuidse ijkmerken, lakenlood met de vermelding "DIX" ingeslagen, pijploden met het stadswapen en twee pelgrimsinsignes uit Rocamadour en Rome.

Ph. DESPRIET

Van grafelijk domein tot stadskern : het onderzoek in Kortrijk (W.-Vl.)

Grootschalig bodemonderzoek in en om de Groeninge-abdij, samengaand met stelselmatig archief-, bouw- en ikonografische studie, laat thans toe in Kortrijk de eerste grote lijnen te onderscheiden.

Archivalia wijzen op het bestaan van een grafelijk domein tussen de Leie, de Markt, de Sint-Maartenskerk, de Houtmarkt en de Kleine Leiestraat. Centraal was er een brede beekmonding in de Leie. Zijn de elementen van dit domein uit archivalia

bekend en te situeren tussen het eind van de IXde eeuw en 1297, dan heeft de archeologie enkel de drielobbighe koorpartij van de O.-L.-Vrouwekerk (kort na 1200) en oostelijk aan het domein palende stenen herenhuizen (XIIIde eeuw) opgeleverd. De bodemvondsten beperken zich tot een 20-tal roodgeschilde, witgrijze scherven en fragmenten van blauwgrijs, reducerend gebakken aardewerk met radstempelornament op rand en schouder (XId-XIIIde eeuw).

De Frans-Vlaamse oorlog had in 1297-1302 de inplanting van een Franse, koninklijke dwangburcht voor gevolg; een vesting van ca. 85 x 95m, voorzien van ronde torens op de hoeken en gedeeltelijk met een watergracht omringd. Om het waterpeil in de gracht te verzekeren, bouwde men de stenen Kanunnikpoort met sluis en watermolen (onderzocht in 1990); een tweede sluis met aanpalende toren (opgegraven 1991) raakte tijdens de XIVde eeuw in verval en maakte plaats voor het O.-L.-Vrouwekerkhof.

Wat van de burcht overbleef, liet men tussen 1415 en 1429 verkavelen, waardoor nieuwe straten ontstonden en de stad bestuursrecht verwierf over het oud Gravendomein.

Oostwaarts was al tijdens de XIIIde eeuw een groot productiecentrum van bouwmaterialen ontstaan aan de Kleine Leiestraat; de in 1969-1971 gevonden resten hoorden bij een haven met aanlegsteiger. Thans sneden we de zandwinningen van dit bedrijf aan en zamelden we talrijke misbaksels in.

Van de in de Groeningsestraat ontstane XVIde eeuwse herenhuizen werden water- en beerputten onderzocht in 1988-1990. In 1578-1580 binnen de vergrote stadsgrenzen (gebastioneerde vesting) opgenomen, vormde de oostelijke helft van het domein een toevluchtsoord voor de Refuge van Wevelgem op de plaats "La Motte" en voor de Groeninge-abdij (kerk 1593, dormitorium 1597). Daar vonden opgravingen plaats in 1988 (abdissenkwartier), 1989 (kerk), 1990 (kloosterpand en grafveld) en 1991 (infirmierie).

Als gevolg van de verbeurd verklaringen als Nationaal Domein (1797-1804) deden zich grote mutaties in de wijk voor; naast de residenties van de gegoede burgerij zag je er vanaf de XIXde eeuw de industriële vestigingen van families, die hun rijkdom aan de Franse Revolutie te danken hadden. Op hun beurt worden deze gebouwen nu door woonflats, winkels, scholen en burelen vervangen.

Ph. DESPRIET, J.-P. COURTENS & M. DEJONCKHEERE
Stadskernonderzoek in Menen (W.-Vl.)

Net zoals in 1990 hield de Archeologische Stichting voor Zuid-West-Vlaanderen toezicht op de restauratie van de Hollandse vestingen (1817-1830) van Menen (*Arch. Mediaevalis* 14/1991, 15).

In het front 3-4 van de vesting ter hoogte van het Park ter Walle en de bomvrije doorgang van de Geluwebeek werd in de Hollandse kazemat 33 het witstenen overblijfsel van een oudere kazemat in witsteen blootgelegd. Dit bevestigt de aanleg van

de Hollandse vesting (1817-1830) op het trace van Vauban (1679-1689).

Bij graafwerken op de hoek van de Kortrijkse- en de Zwemkomstraat kwamen resten aan het licht van de halve maan, dat de toegang tot de Kortrijkse Poort moest beveiligen.

Door de onwil van een grondeigenaar werd een belangrijke kans gemist! Daardoor kan enkel de gracht gelokaliseerd worden van de woning van de aanzienlijke Heren van Menen. Zij bezaten een omgracht en opgehoogd terrein met "manoir" nabij de Sint-Vedastuskerk. Het werd vermeld in 1278-1288, verloor aan betekenis aan het eind van de XIVde eeuw en was al in 1569-1572/1573 (kaart van Deventer) grotendeels verdwenen. Deze "terres, motte et fosse de la court" vormden het hoofdelement van een feodale dorpskern met parochiekerk, herenwoning, watermolen, Leiebrug en tolrecht als voornaamste bestanddelen van macht en aanzien.

M.-C. LALEMAN & P. RAVESCHOT Stadsarcheologisch onderzoek in Gent (O.-Vl.)

In 1991 omvatte het stadsarcheologisch onderzoek in Gent een vijftienvintig interventies en een aantal studieprojecten met betrekking tot het middeleeuwse Gent of jongere ontwikkelingsfazen van die stad. Slechts enkele bevindingen kunnen hier beknopt worden meegedeeld.

De belkangrijkste opgravingscampagnes vonden plaats in de Sint-Machariuswijk, ten oosten van de samenvloeiing van Leie en Schelde. Bodemonderzoek aan het Buitenhof en de Lucas Munichstraat wees uit dat de moederbodem er zeer laag lag en dat deze terreinen zich wellicht reeds buiten de hogere zandige opduiking bevinden. Een restant van een muur in Doornikse steen vormde waarschijnlijk de begrenzing van de Sint-Baafsabdij langsheen een vroegere Leie-arm.

Een nieuwbouwproject op de plaats van Slachthuis en Nieuwe Beestenmarkt, waarbij een bodemarchiefvolume van 58000m² zou verloren gaan, vormde de aanleiding voor intensief bodemonderzoek op die plaats. In de oostelijke zone van de Nieuwe Beestenmarkt dagzoomt de moederbodem en waren alle oudere sporen reeds eerder, wellicht in de XVde eeuw, afgegraven; de inplanting van een gebastioneerde vesting in de XVIde eeuw, bekend als het Spanjaardenkasteel, heeft trouwens over een groot gedeelte van het terrein alle oudere sporen uitgewist.

De oudst bewaarde lagen leverden prehistorisch vondstenmateriaal en verwijzen naar menselijke aanwezigheid in de voor-Romeinse tijd, waarover voornamelijk geen meer precieze duiding mogelijk is. Onder het Slachthuis kwamen een belangrijk aantal sporen uit de Romeinse tijd aan het licht. Het vondstenmateriaal geeft op zijn minst een vrij intense bewoning in de IIde eeuw van onze tijdrekening aan. Onder de Nieuwe Beestenmarkt kwamen ook nog Romeinse archeologica aan het licht, doch ontbraken de sporen in situ. Het ziet er steeds meer naar uit dat de Romeinse nederzettingssporen zich

beperken tot de zone die naderhand door de Sint-Baafsabdij zelf werd ingenomen. Een waterput onder de Nieuwe Beestenmarkt stamt uit de vroege middeleeuwen en vormt het enige duidelijke spoor voor die periode.

Ten oosten van de abdijkerk van Sint-Baafs, die in de jaren '40 door F. De Smidt archeologisch werd onderzocht, lag een begraafplaats met talrijke, elkaar oversnijdende en O.W.-georiënteerde grafkuilen. In de onderste graven komt hoogversierd aardewerk voor. De afschaffing van de abdij in 1540 geeft een einddatum voor de bijzettingen aan.

In de noordwesthoek van de Nieuwe Beestenmarkt kwamen de resten aan het licht van een koor (binnenwerks 4,50 bij 4,50m) en een halfronde apsis in Doornikse steen. Midden in het koor bevond er zich nog een kistgraf. De centrale steenresten in de apsis kunnen als altaarfundering worden geïnterpreteerd. Tal van bakstenen muurresten en een vloer met geglazuurde tegels duiden op jongere verbouwingen. Het gaat ongetwijfeld om een deel van de voormalige parochiekerk van het bij de abdij aansluitende Sint-Baafsdorp. De kerk, gewijd aan Christus en alle heiligen, werd in 1540 gesloopt.

Ten oosten van dit kerkgebouw konden tal van diepe kuilen uit de hoge middeleeuwen onderzocht worden. De afval van ijzerwinning geeft voor het eerst inzicht in een volledig onbekend aspect over het leven in het Sint-Baafsdorp.

De imposante muurresten van het XVIIde eeuwse Spanjaardenkasteel konden onmogelijk aan de aandacht van de onderzoekers ontsnappen. De zuidelijke langsmuur evenals de zuidoostelijke en de zuidwestelijke bastions konden meer in detail worden geregistreerd. Imposante steunberen van ca. 4 bij 1,5m ondersteunden een aarden wal aan de binnenzijde van de omheiningsmuren die uit Doornikse stenen en baksteen met heel wat herbruikmateriaal waren opgetrokken. Aan de buitenzijde liep een brede en zeer diepe omheiningsgracht. De Slachthuisvleugel uit 1857 was op de kort voordien gedempte gracht opgetrokken. De Slachthuisvleugel uit 1938 rustte deels op de genivelleerde zuidelijke langsmuur van het Spanjaardenkasteel.

Hoewel het zwaartepunt van het stadsarcheologisch onderzoek duidelijk op het site van de Sint-Baafsabdij lag, kwam ook andere sectoren en onderzoeksthema's aan bod. Nieuwe informatie over middeleeuwse stadshuizen werd geregistreerd in de Gouvernmentstraat, de Koningstraat, de Korenlei en aan het Koophandelsplein. Bij wegenwerken in de Zwartezustersstraat werd de XIIde eeuwse stadsgracht doorsneden. Werken in de Jacobijnenstraat lieten enkele bijkomende registraties toe voor de XIIIde eeuwse Dominicanerkerk die reeds in 1860 werd gesloopt. Muurwerkonderzoek in het Gravensteen leverde nieuwe gegevens op voor de bouwkundige ontwikkeling van de donjon.

Grootschaliger evenwel was het voortgezet onderzoek in de Ziekenzaal van de Bijloke, waar de klemtoon lag op muurwerkonderzoek en op de dendrochronologische studie van de kapconstructie. De bedoeling is een zo goed mogelijke reconstructie van de Ziekenzaal die wellicht in het midden van de XIIIde eeuw tot stand kwam en waaraan korte tijd nadien een kapel werd toegevoegd.

Ook de post-middeleeuwse periodes kwamen bij de Gentse stadsarcheologie in ruime mate aan bod. Het onderzoek van twee XVIIIe eeuwse kloostergebouwen, namelijk het tweede pandhof van de Geschoeide Karmelieten aan de Vrouwebroersstraat en de brouwerij-bakkerij van de Sint-Pietersabdij aan de Kantienberg kunnen hier vermeld worden. De multidisciplinaire uitwerking van een vondstenensemble, opgegraven aan de Schepenhuisstraat biedt een beter inzicht in het dagelijkse leven van enkele stadsbewoners in de tweede helft van de XVIIe en de eerste helft van de XVIIIe eeuw.

D. CALLEBAUT, K. DE GROOTE & M.-CL. VAN DER DONCKT
Stadsarcheologie te Oudenaarde (O.-Vl.)

1. De Markt

In het kader van een onderzoek naar de middeleeuwse "stenen" in Oudenaarde, werden de afbraakwerken van het huis De Meester op de markt gevolgd. De woning steunde op de onderbouw van een zaalvormige constructie (21 bij 6 m) in Doornikse kalksteen. Het gelijkvloerse niveau was tot een hoogte van 3,20 m intact bewaard. Het gebouw dat met zijn smalzijde naar de markt toegericht was, mag ongetwijfeld met een middeleeuwse patriciërswoning geïdentificeerd worden.

2. De stadswalling

Tijdens een controle van grondwerken die op het terrein tussen het Onze-Lieve-Vrouwencollege en de spoorweg uitgevoerd werden, kwamen restanten van de middeleeuwse stadswalling aan het licht. In die zone wil men een parking aanleggen. De stad Oudenaarde zal die muurresten in de parkeerplaats integreren. Bij de afbraak van een gebouw op de hoek van de Einestraat en de Woeker werden de grondvesten van de middeleeuwse Einepoort ingetekend.

A. STROOBANTS

Stadsarcheologisch onderzoek te Dendermonde (O.-Vl.)

Door leden van de Dendermondse Werkgroep voor Archeologie en Monumentenzorg (WAM) en personeel van de Stedelijke Musea werden tijdens de maanden juni en juli 1991 de werken aan de Scheldedijk gevold. Met grote graafmachines werden immers, in opdracht van de Dienst van de Zeeschelde, aan de binnenkant van de dijken de poldergrond en de eronder liggende lagen verwijderd voor het aanbrengen van een stabielere ondergrond voor een dienstweg. Op de grens van Appels en Dendermonde, ter plaatse van het verdwenen veerhuis van het Oostveer van Appels, werden daarbij enkele afvalputten aangesneden. Voor zover de werken dit toelieten kon een groot gedeelte van een meterslange afvalput onderzocht worden. Hieruit werden allerlei recipiënten (grijs aardewerk tot steengoed), geritste borden, glas, messen, pijparden beeldjes en houten voorwerpen

gerecupereerd). De vondsten dateren uit de periode XVde tot XVIde eeuw.

Nadien werd via een beperkte opgraving het overblijvende gedeelte gerecupereerd van een afvalput van de abdij van Zwijveke (XVde en eerste helft XVIde eeuw), waarvan zopas een catalogus werd gepubliceerd. Onder de leiding van de heer Alfons De Belie werden de opgravingen verdergezet in de met afbraak bedreigde Sint-Rochuskapel. Hierbij werd vermoedelijk de oostelijke muur van het recht afgesloten koor teruggevonden, evenals diverse funderingssporen van een aanpalend gebouwtje. Tegen de zuidmuur van de XVde eeuwse kapel werd een XIXde eeuwse beerput teruggevonden.

J. VEECKMAN

Stadsarcheologisch onderzoek te Antwerpen (Antw.)

Door de voortdurende hoogconjunctuur in de bouwnijverheid werd de werking van de Afdeling opgravingen van de stad Antwerpen volledig bepaald door het noodonderzoek op diverse bouwerven in de stad.

In de loop van 1991 werd op een tiental plaatsen systematisch opgegraven, soms slechts enkele dagen, soms gedurende meerdere maanden. Sommige sites gaven nieuwe informatie over de bewoningsgeschiedenis of de stadsontwikkeling, andere over de materiële cultuur van de Antwerpenaren of over de ambachtelijke en industriële activiteit in de stad.

Op één na gaat het steeds om sites met een middeleeuwse en/of postmiddeleeuwse context.

In de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal werd bijkomend onderzoek verricht, met het oog op de inrichting van een archeologische crypte onder het hoogkoor. Met een proefsleuf in de tuin van het Rubenshuis werd gepoogd een beeld te krijgen van de structuur van de ondergrond en van de aanwezigheid van eventuele constructieresten, dit met het oog op de historische reconstructie van deze tuin.

Verder werd er onder andere noodonderzoek verricht op bouwerven aan de Keistraat, Hoogstraat, Amsterdamstraat, Eiermarkt, Schoytestraat en Guldenberg. Vooral deze twee laatste sites leverden belangrijke archeologische gegevens op.

Schoytestraat.

Aan de noordzijde van de Schoytestraat, tussen Nationalestraat en Bogaardenstraat, wordt in opdracht van het Antwerpse O.C.M.W. het rust- en verzorgingstehuis "De Gulden Lelie" gebouwd. Dankzij een goede samenwerking met bouwheer en aannemer kon bij het uitgraven van de bouwput, tussen februari en april 1991, een uitgebreid noodonderzoek uitgevoerd worden.

In de eerste plaats kwamen resten van de verdwenen bebouwing aan het licht: kelders, funderingen, water- en afvalputten. Deze sporen gaan terug tot het midden van de

XVIde eeuw, toen hier straten getrokken werden en het terrein verkaveld werd.

Zeer belangrijk waren de vondsten van pottenbakkersafval van een majolicabakker. Alhoewel het gros van deze objecten aangetroffen werd in een volgestorte kelder, werden andere fragmenten verspreid over het terrein gevonden. Het gaat om halfprodukten, van schotels, zalfpotten en tegels, evenals om echte misbakfels, waarbij de glazuur versinterde of waarbij voorwerpen aanelkaar waren gebakken. Ook werden tal van proenen en kleirolletjes verzameld, respectievelijk gebruikt bij het stapelen van schotels en het schikken van tegels in de oven.

Voorheen werden aan de Sint-Jansvliet en in een afvalput onder het Steen halfprodukten van majolicaproductie gevonden. Het is de eerste maal dat een dergelijke hoeveelheid majolica-afval te Antwerpen opgegraven wordt. De verspreiding van de vondsten over het terrein laat vermoeden dat de ovens- waar tot op heden geen spoor van werd gevonden- in de onmiddellijke omgeving moeten gezocht worden.

Uit historische bronnen is bekend dat *geleyerspotbakker H. Van Grevenbroeck* aan de zuidzijde van de Schoytestraat eigendommen bezat. Hier wijst ook een "Geleyersbakkersgang" naar de aldaar gevestigde majolicaproductie. Mogelijk kunnen archeologische en historische gegevens met elkaar in verband gebracht worden.

Guldenberg.

Aan de Guldenberg, ten noorden van het Steen in de buurt van de Scheldekaaien gelegen, wordt in verschillende fasen een groot nieuwbouwproject gerealiseerd. Bij elke fase wordt in overleg met de projectontwikkelaar de mogelijkheid tot archeologisch onderzoek voorzien.

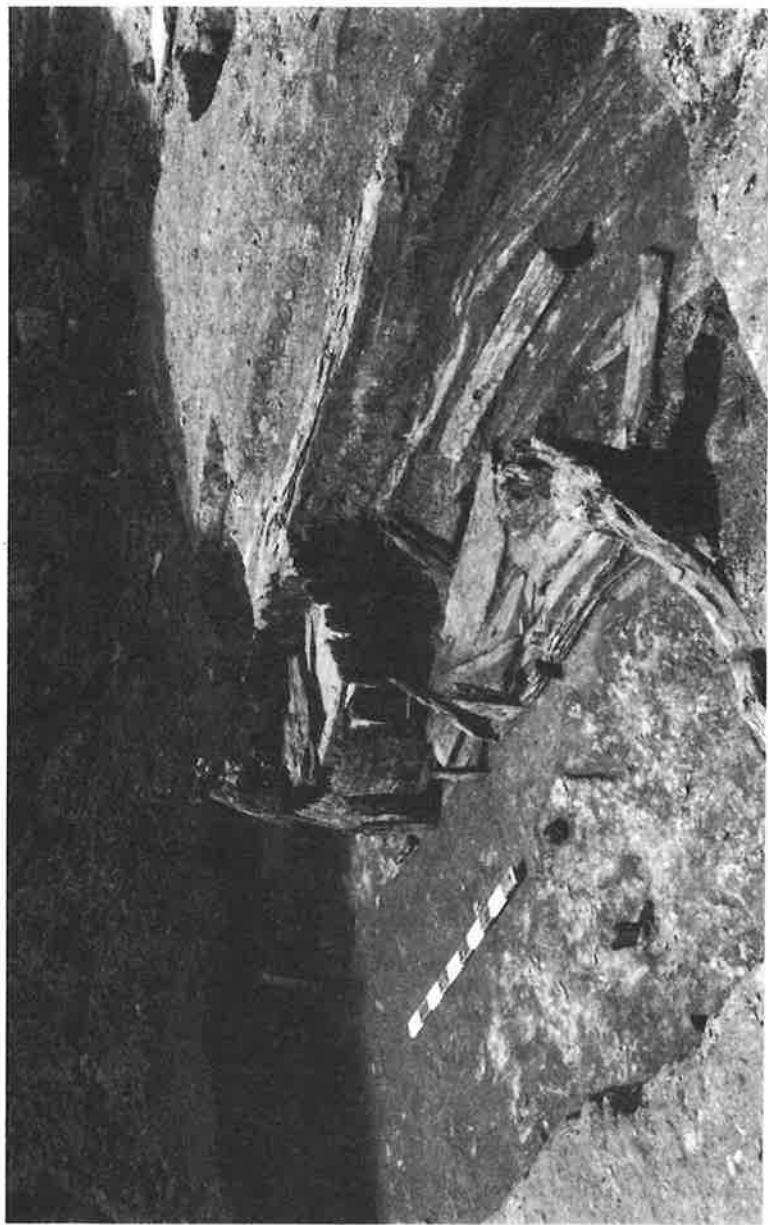
Reeds bij de afbraak van de bestaande bebouwing kwam een historisch relict tevoorschijn. Tussen de jongere woningen overleefde bovengronds een XVIde eeuwse traptoren. Deze toren zal, na conservatie, geïntegreerd worden in het nieuwbouwproject.

Ondergronds bleven belangrijke gegevens bewaard in verband met de middeleeuwse bewoning en stadsontwikkeling in dit deel van de stad.

In de eerste plaats stootte men bij het graafwerk op de kelders van de afgebroken woningen. Delen hiervan waren duidelijk terug te voeren tot de XVIde en XVIIde eeuwse bebouwing. Uit een afvalput werd een interessant vondstensemble uit de XVIIde eeuw gerecupereerd.

Onder de keldervloeren kwam een fragment van een funderingsmuur in grote bakstenen (29 x 14 x 6cm) aan het licht, het bewijs dat de verstening van de stad zich in deze buurt vrij vroeg voordeed.

Zeer belangrijk waren de resten van houten woningen die aan de hand van de hierbij gevonden ceramiek waarschijnlijk in de XIde of XIIde eeuw gedateerd moeten worden. Vermits er voor deze periode weinig geschreven bronnen beschikbaar zijn, levert de archeologie een belangrijke bijdrage tot een betere kennis van de stadsontwikkeling.

ANTWERPEN . RESTEN VAN MIDDELEEUWSE HOUTBOUW AAN DE GULDENBERG

De belangrijkste gegevens in verband met houtbouw te Antwerpen resulteerden uit de opgravingscampagnes die in de jaren vijftig in en om het Steen plaatsgrepen onder de leiding van Van de Walle. Aan de Guldenberg konden voor het eerst sinds enkele decennia aanvullende gegevens verkregen worden.

De -fragmentaire- opgravingsgegevens laten toe een tweetal woningen te identificeren, die waarschijnlijk tot een verschillende chronologische fase behoren. Van een derde constructie bleef enkel een vloer in leem bewaard.

Van het jongste gebouw, waarvan eveneens een fragment van een lemen vloertje onderzocht werd, is de plattegrond niet te reconstrueren.

De opbouw van de oudere constructie is iets duidelijker: mogelijk gaat het om een rechthoekig gebouw van ongeveer vijf bij vier meter dat oost-west georiënteerd was. Sporen van een haard werden niet teruggevonden.

Tussen beide houtconstructies werden de resten van een ton of kuip vrijgelegd, waarvan de functie onduidelijk is. Aan de noordzijde van het oudste gebouw bevond zich een houten waterput, die waarschijnlijk van recenter datum is.

Alhoewel ook de onmiddellijke nabijheid van deze houten woningen kon onderzocht worden, leverde dit niet meer gegevens op, zodat het waarschijnlijk om geïsoleerde gebouwen ging.

Door de opgravingen aan de Guldenberg wordt het beeld van het XIIde eeuwse Antwerpen, dat zich situeert binnen de zogenaamde ruienstad, enigszins duidelijker. Het geeft een beeld van de (pre)stedelijke zone aan de noordelijke kant van de ruienstad, buiten de burcht gelegen.

J. DE MEULEMEESTER

Archéologie urbaine à Luxembourg-Ville (G.D.Lux.)

Les recherches sont effectuées dans le cadre de l'étude archéo-historique et de la revalorisation du patrimoine fortifié du Grand-Duché de Luxembourg. En ce qui concerne la ville de Luxembourg, une étude archéo-topographique de la ville "avant la ville", des enceintes urbaines primitives et du château comtal sur le Bock est en cours. D'autre part, la restauration du site de l'ancienne abbaye de Neumunster et des fortifications médiévales, dites mur de Wenceslas, nécessite des fouilles scientifiques de ces sites comme préparation à leur mise en valeur touristique.

L'occupation du territoire urbain de Luxembourg, avant le Xème siècle et la naissance de la ville, nous est inconnue. Seul l'archéologie permettra d'y voir un peu plus clair.

LES FOUILLES DE NEUMUNSTER

PHASE I. ANTERIEURE AU XIVÈME SIÈCLE : La preuve archéologique d'un habitat antérieur au développement de la paroisse de Saint-Jean nous est livrée par des couches contenant un abondant matériel céramique, datant du haut moyen âge. Ce sont

les premières preuves matérielles de l'occupation du site de Luxembourg-Ville pour l'époque de la fondation du château de Sigfrid au Bock (963).

PHASE II. L'HOSPICE ST-JEAN (XIVÈME/XVÈME SIÈCLE) : L'hospice Saint-Jean fut fondé en 1308. Son église se situait au nord de la route qui menait à la Krudelsport. La fouille a dégagé des fragments d'une première route pavée, le long du mur du cimetière paroissial. Les tombes (ca 150) contiennent du matériel, démontrant que le cimetière appartient à une époque antérieure à l'arrivée des bénédictins. Le cimetière fut élargi au-dessus de la route, qui elle-même fut déplacée de quelques mètres. Le pavement de la deuxième route garde la trace des passages des chariots.

PHASE III. LE NEUMUNSTER I (XVÈME SIÈCLE) : Les bénédictins du Altmunster occupent l'hospice Saint-Jean à partir de 1542. Entre 1561 et 1595 les bâtiments sont adaptés aux besoins des moines. Plusieurs murs de cette phase ont été dégagés. Dans le cloître furent dégagées des tombes du cimetière abbatial.

PHASE IV/V. LE NEUMUNSTER II/III (XVIIÈME SIÈCLE/FIN XVIIIÈME SIÈCLE) : A partir de 1606 commence la construction d'un nouveau couvent autour d'un cloître. En 1688, après sa destruction par les troupes françaises, la reconstruction de l'abbaye fut entamée.

LES FOUILLES DE L' ENCEINTE DE WENCESLAS

Les fouilles (4 zones) montrent que le tracé et l'élévation de ce mur médiéval furent retravaillés et reconstruits à plusieurs moments et endroits.

ZONE DU PONT DU STIERCHEN : Les fouilles dégagent les contreforts du mur médiéval et la tour ronde qui protégea le flanc gauche du pont. Celui-ci fut probablement construit vers 1450. Les fouilles de la tour démontrent que ses niveaux inférieurs furent supprimés vers la fin du XVIÈME/début XVIIÈME siècle. Les couches d'occupation du sol en terre battue de la tour contenaient du matériel archéologique et e.a. une monnaie, frappée entre 1490 et 1514. Cette date est indicative pour l'occupation du rez-de-chaussée de la tour et confirme la datation historique de sa construction vers 1450.

ZONE DU TUTESALL ET DE LA KRUDELSPORT : Le sondage à l'emplacement de cette porte montre qu'il y existait un rempart de terre, qui fut renforcé postérieurement par la construction d'un front de pierres.

Dans son état actuel il représente un aménagement des défenses de cette partie de l'enceinte par les Espagnols (fin du XVIÈME siècle/début XVIIÈME siècle, époque de l'implantation de l'abbaye du Neumunster). A cette occasion le fossé médiéval fut recrusé et environ 10 m devant le mur fut construite une contrescarpe. Lors de la création de l'abbaye, la Krudelsporte fut fermée (dernière mention en 1593).

ZONE DE LA RUE DE TRÈVES : La fermeture définitive de la Krudelsporte nécessita la création d'une nouvelle porte de Trèves (peut-être vers 1590) sur le tracé de l'actuelle rue de Trèves, sur le bord du plateau du Rham. Le mur de Wenceslas y

fut démoli et remplacé par une porte et une tour de flanquement.

ZONE DE LA TOUR JACOB : Une première analyse des tours du Rham dévoile qu'elles ne sont pas médiévales. Les tours primitives ont été enveloppées dans un nouveau parement. De même que le mur de l'enceinte, qui a reçu un nouveau parement intérieur et extérieur.

J. DE MEULEMEESTER

L'enceinte urbaine d' Echternach (G.D.Lux)

Les fouilles sur le site de la tour d'enceinte à Echternach au nr. 15, Hooveleker Buurchmauer, remettent en question nos connaissances du rempart médiéval de cette ville et des enceintes urbaines du Luxembourg en général. L'interprétation de données écrites par les historiens situe l'enceinte de la ville d'Echternach vers le XIIIème siècle. La première mention de l'enceinte date de 1332.

La fouille démontre l'existence d'un rempart de terre, aménagé avec des galets de rivière et des gros blocs de pierres naturelles, et dans sa partie supérieure avec des sables limoneux. La coupe transversale étant limitée, le profil exact du rempart n'est pas encore déterminé. L'absence totale de matériel archéologique dans ses couches rend sa datation impossible.

La tour à gorge ouverte (nr 15) est construite sur le rempart et prend peut-être pied dans sa partie extérieure (partie non fouillée). Au XVIIème siècle, la partie de l'enceinte aux deux côtés du nr 15 du Hooveleker Buurchmauer fut aménagée. Il n'y a aucune trace de mur d'enceinte antérieur à cette construction du XVIIème siècle. Un important rehaussement de l'intérieur du rempart de terre fut exécuté avec un remblai de galets de rivière. En même temps furent implantés, dans ce remblai, des contreforts carrés (env. 1,25 m de côté), à 4 m de distance l'un de l'autre. Au-dessus du remblai fut construit un mur de 1 m d'épaisseur. Les contreforts étaient reliés par le mur d'enceinte dans lequel on retrouve les empreintes des arcs du chemin de ronde. Mortier et pierres des contreforts et du mur à l'est de la tour (nr 15) sont comparables. Cet aménagement très tardif du mur est daté par la céramique, par une monnaie du XVIIème siècle (analyse provisoire) et surtout par la présence de fragments de pipe (terminus post quem absolu : 1580).

Au niveau des conclusions la fouille nous incite à interpréter l'aménagement du mur comme du post moyen âge. La construction des tours représente probablement la première phase de l'empierrement du rempart de terre. Leur datation ne devrait pas être antérieure au XVème siècle; d'autre part, elles sont construites avant le milieu du XVIème siècle, puisqu'elles figurent sur la carte de Deventer.

Ph. MIGNOT

Le rempart médiéval de Ciney (Nr.)

L'enceinte médiévale de Ciney (1321) est relativement bien connue, en dépit de sa destruction déjà ancienne. En juillet dernier, la démolition d'une construction annexée à l'ancienne poste a remis au jour les traces d'un mur d'enceinte qui pouvaient s'observer dans les profils de cette excavation. Le mur épais d'environ un mètre était conservé sur une hauteur d'1,50m. Les travaux ne permettaient pas dans ce secteur, d'ailleurs très perturbé depuis le XIXème siècle, d'y faire d'autres observations. Ce trou offre cependant l'occasion de préciser l'emplacement exact du rempart du côté sud-ouest de la ville, au nord de la Porte d'En Bas.

C. KAHN & M. SOUMOY

Vidange d'un "puits" à Namur (Nr.)

En 1991, le dégagement du "puits" situé rue des Brasseurs n° 104-106 a pu être achevé; cette tâche a été confiée par le Service des Fouilles de la Région Wallonne à l'Association de Recherches appliquées à la Spéléologie.

D'un diamètre de 2m et profond d'environ 4m, ce puits est construit en moellons de grès. Il contenait un matériel archéologique fort abondant des XVème-XVIème siècles; poteries complètes en céramique glaçurée (cruches, marmites tripodes, passoire, chaufferette, gobelets, plats), céramique grise (étouffoirs, cruches) et grès (cruches, écuelles); objets en cuir (chaussures, ceintures, déchets divers); objets en bois (bols, cuillères, manches d'outils, talon de chaussure); tissus; verres; un insigne de pèlerinage en plomb; aiguilles en laiton; restes fauniques et botaniques.

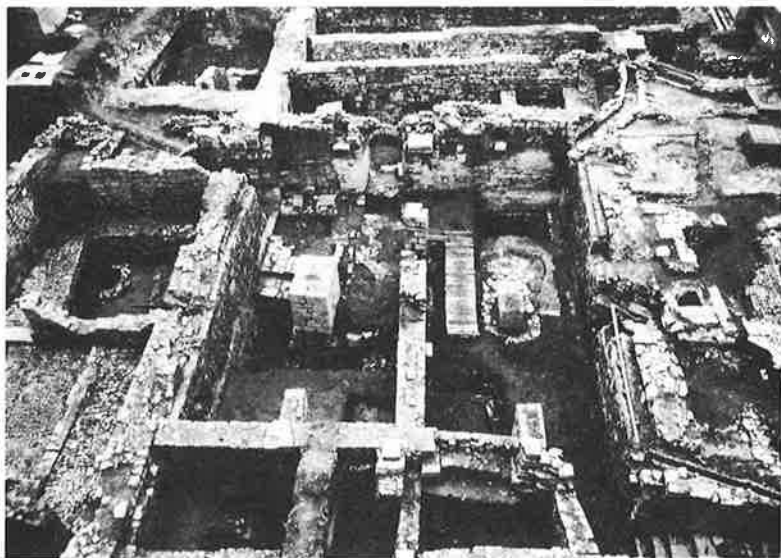
J. PLUMIER

L'archéologie urbaine à Namur (Nr.)

En 1991, le Service des Fouilles du Ministère de la Région Wallonne a poursuivi les investigations archéologiques à Namur, sur des sites menacés par des réaménagements urbanistiques ou des restaurations.

A l'Hospice Saint-Gilles, les fouilles purent se prolonger lors des travaux de restauration et d'excavation, dans des secteurs non fouillés en 1990; la partie nord et ouest de la cour ainsi que quasi toutes les caves du bâtiment. Des niveaux médiévaux et mérovingiens ont révélé des structures intéressantes telles que: fours en argile (Vème-VIème siècles), murs et pilier carré (XIème-XIIIème siècles). Sous ces couches d'occupation, des remblais romains (Ier-IVème siècles) furent sondés en profondeur.

La place Saint-Hilaire, actuellement située sous le parking du Grognon, a fait l'objet d'un premier sondage (150m²), préalablement aux travaux de reconstruction du quartier et de parkings souterrains. Une partie de la chapelle Saint-Hilaire, mentionnée à la fin du Xème siècle, put être identifiée au centre de l'ancienne place. Un cimetière d'enfants occupait la partie dégagée de la nef. Sous cet édifice médiéval (XIIème-XIVème siècles), des vestiges de bâtiments antérieurs furent dégagés, dont l'angle d'un édifice primitif associé à des sépultures sans mobilier des VIIème-IXème siècles. Enfin, le niveau mérovingien du début du VIème siècle a livré un matériel archéologique assez exceptionnel: céramique biconique décorée au poinçon, verrerie, nombreuses monnaies (IVème siècle) et, surtout, un ensemble de moules en terre cuite (boucles, arpillons, boucles de chaussure, appliques scutiformes...). Plus bas encore, deux bâtiments romains tardifs étaient conservés sur 5 à 7 assises d'élévation, avec des niveaux de sol en terre battue, des cloisons et des foyers.

NAMUR. LA COUR DE L'HOSPICE ST.-GILLES LORS DES FOUILLES DE 1991

Quelques tranchées de sondage ont été ouvertes dans les anciens établissements de la Maison André, rue d'Harscamp. Il s'agissait de vérifier là l'emplacement du fossé et de la deuxième enceinte, ainsi que des constructions médiévales sur le fossé comblé. Les niveaux les plus anciens atteints à - 4,20m datent du XIVème siècle, sans que le tracé du fossé n'ait pu être mis en évidence.

En octobre 1991, des travaux de terrassement situés à l'arrière de l'Agence CGER de la rue de l'Ange ont amené la découverte de vestiges médiévaux déjà observés en 1922 et 1928, lors de la reconstruction de cet îlot. Il s'agit d'une tour circulaire précédée d'un fossé dans lequel s'est installée une latrine. Un puits et une citerne ont recoupé les vestiges les plus anciens des XIIIème et XIVème siècles. Dans le remblai du fossé, de nombreux éléments de tannerie ont pu être repérés: chaussures et déchets de cuir, tonneau en bois, associés à de très nombreux vases intacts ou brisés.

Enfin, des suivis de chantier ont été nécessaires lors de travaux au Palais du Gouvernement Provincial, place Saint-Aubain. Il faut encore ajouter à cela la fouille du cimetière gallo-romain de Jambes, où un mur et un dépotoir post-médiévaux ont été rencontrés à l'arrière de la Maison Communale, en avril 1991.

Toutes ces interventions ont été menées grâce à la collaboration de la Ville et du Musée Archéologique de Namur.

P. HOFFSUMMER & A. BOSSON

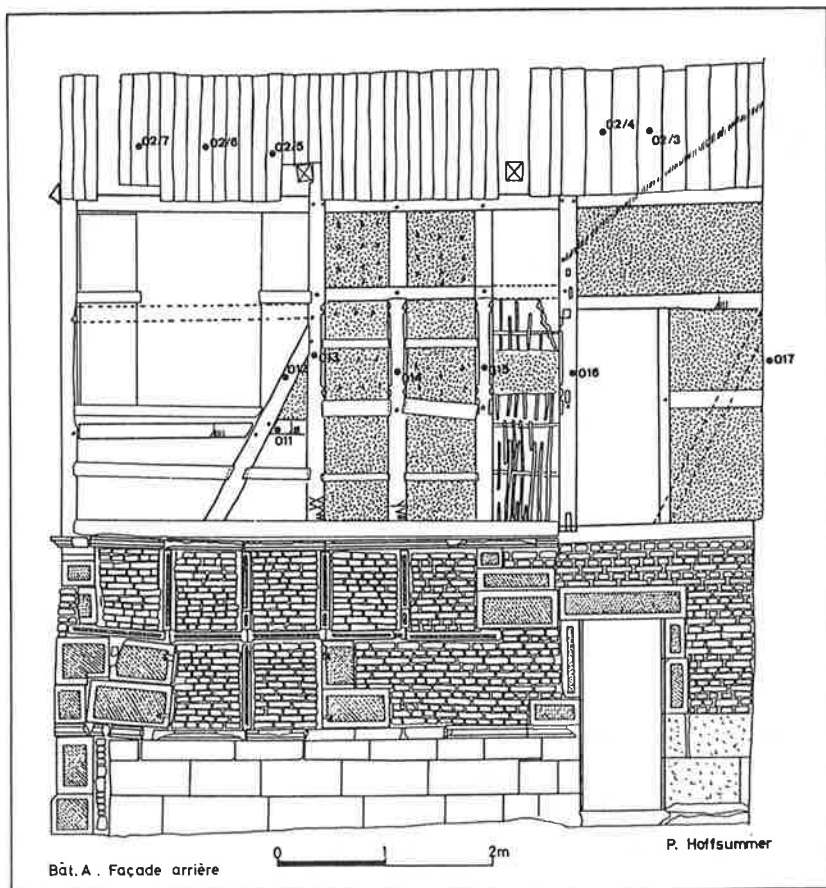
Etude archéologique et dendrochronologique de la Maison du Pléban à Dinant (Nr.)

La Maison du Pléban à Dinant est un ensemble de deux constructions (A et B) pourvues d'un étage en pan de bois sur un rez-de-chaussée en pierre.

A la demande de la Ville de Dinant, propriétaire, de la Fondation Roi Baudouin et du Ministère de la Région Wallonne, nous avons procédé à une étude archéologique et dendrochronologique du bâtiment avant sa restauration. Des relevés au 1/20 et quelques sondages archéologiques ont permis de reconstituer l'histoire complexe de la construction.

1. Avant 1493-1494, existence de bâtiments dont quelques traces subsistent sous le sol ou en élévation.

2. En 1492-1493 et 1493-1494, abattage de chênes pour la construction de deux maisons jumelles inscrites dans un rectangle de 13,10m (façade à rue) x 14,50m (pignons latéraux). La construction A était l'une de ces maisons, percée de fenêtres à croisées de bois à l'étage (côté cour et côté rue), de pierre au rez-de-chaussée mais côté cour seulement. Deux grandes pièces au rez-de-chaussée et deux autres de volume identique à l'étage étaient chauffées

par quatre grandes cheminées en pierre de taille munies d'un contrecœur en briques et installées dans le mur mitoyen.

3. En 1583-1585, abattage des chênes utilisés pour une annexe (construction B) dont le rez-de-chaussée abrite aujourd'hui le porche d'entrée. Le colombage de l'étage est plus soigné que celui du bâtiment de 1494 environ.

4. Le bâtiment principal et l'annexe sont remaniés à la fin du XVIIIème siècle ou au début du XIXème siècle: percement de nouvelles fenêtres, nouvelle cage d'escalier.

5. La maison jumelle de la construction A est démolie et remplacée, au début du XXème siècle par l'actuelle maison du vicaire. La cave médiévale subsiste.

Ces nombreux remaniements et la portée exagérée de certaines pièces de la charpente expliquent les difficultés que rencontrent aujourd'hui architectes et ingénieurs à résoudre les problèmes de stabilité. Les contraintes de la réaffectation en bâtiment public ne facilitent pas leur tâche.

L. VERSLYPE

Fouilles archéologiques de la place du Vieux-Marché-aux-Poteries à Tournai (Ht.)

L'opération archéologique qui fut menée d'août à décembre 1991 le long de la cathédrale de Tournai, à l'occasion des travaux de restauration qui y sont réalisés par la Région Wallonne, Inspection générale des Monuments, Sites et Fouilles (Direction générale de l'Aménagement du Territoire et du Logement), a permis d'aborder quelques questions fondamentales posées par cet édifice.

Le Centre de Recherches d'Archéologie nationale (U.C.L.) et la Société tournaisienne de Géologie, Préhistoire et Archéologie, ont e.a. enquêté sur le mode de construction et la profondeur des fondations du bâtiment ainsi que la structure du sous-sol environnant, et ont pu étudier la fondation elle-même en relation avec les données stratigraphiques à grande profondeur, ainsi qu'un édifice à abside dont une partie du plan a pu être appréhendée.

Le cimetière médiéval et post-médiéval (déjà étudié lors du sondage dans le porche en juillet 1990 et de la fouille de la place de l'Evêché en 1986) a livré une cinquantaine de sépultures en place, tant en pleine terre qu'en coffrages ou caveaux en pierre de Tournai, rarement enduits. Leurs orientations varient de 120° à 162°, têtes à l'ouest. Un seul corps était occidé, un autre étant perpendiculaire à la fondation de la cathédrale, tous en décubitus dorsal à l'exception d'un individu enterré sur le flanc. Ces données s'intègrent donc à celles des années précédentes, définissant une orientation générale O-E et NO-SE durant toute l'occupation du XIIIème au XVIIIème siècle dont le détail des phases sera défini lors de l'étude ultérieure.

La tranchée de fondation de la cathédrale, élément charnière du chantier, fut observée sous les strates perturbées par les aménagements de voirie contemporains tant que par les inhumations déjà évoquées. Elle apparaît à -130 (niveaux calculés par rapport au seuil du portail de la façade ouest) où elle présente une largeur maximale de 2m. Cette tranchée a été observée jusqu'à -580, niveau inférieur des fondations jusqu'auquel elle se rétrécit progressivement. Elle fut comblée en plusieurs étapes correspondant, semble-t-il, aux différentes phases d'élaboration de l'édifice. Aux ressauts de fondation récents (ca 1141) et aux transitions entre types de maçonnerie anciens correspondent effectivement des couches de déchets de mortier et de chaux issus de la construction de chacune de ces phases, marquant les rehaussements et élargissements successifs de la surface de travail des maçons.

Deux phases distinctes ont principalement été décelées dans la fondation la plus récente datant de ca. 1140-1141, l'étude combinée de la stratigraphie et du matériel - excessivement pauvre - ne pouvant jusqu'à présent fournir de datation absolue du premier état. L'examen détaillé des phases de construction (parois aux états de surface divers et contrastés, comme la taille et l'appareillage des moellons mêmes) sera en outre riche en informations relatives à l'histoire de l'édifice.

Le long de la fondation de la travée de façade, sous la chapelle Saint-Vincent consacrée en 1198 par Etienne d'Orléans ("Fausse Porte"), le chevet d'un petit édifice mononef (l=2,75m) à abside (diam=2m) fut préservé et impliqua le rétrécissement de la tranchée de fondation de la cathédrale, côté palais épiscopal. Sa longueur n'est pas connue, vu la conservation de la nef le long du porche gothique en restauration. On a pu distinguer dans cet édifice une phase de fondation grossièrement réalisée avec des moellons parfois équarris et des blocs de béton de récupération datant du Bas Empire. Leur appareillage en pierres sèches contraste avec les vestiges de son élévation, très soignée si l'on se réfère à sa couche de destruction qui a livré de nombreux fragments de plafonnage et de sol de bonne facture. Carence totale de matériel oblige, et en attendant la relecture des sources historiques sous le nouvel éclairage de la fouille, on ne peut dater l'état final de cet édifice que du début du XIème siècle au plus tard, sa destruction étant effective au XIème siècle, sa fondation pouvant remonter quant à elle au Xème siècle.

Même si la fonction de cet oratoire (une base de fondation d'autel a été retrouvée dans l'abside) reste indéterminée, celui-ci ne manque pas de rappeler l'existence du groupe épiscopal au IXème siècle au plus tard, dont on pourrait voir ici la persistance d'un élément particulier plus récent, et dont la contemporanéité avec le premier état de fondation de la cathédrale n'est pas à exclure. Il ne faut donc pas écarter une identification éventuelle avec la chapelle épiscopale d'Anselme, prédécesseur d'Etienne.

A vrai dire, aucun élément concret n'a permis d'observer avec certitude un élément de ce groupe qui, rappelons-le,

comprenait principalement les églises Saint-Etienne et Notre-Dame, un baptistère, la domus de l'évêque, ainsi que les infrastructures relatives à la vie canoniale. Seuls pourraient remonter à un de ces éléments dans son état antique, une portion de mur, un fragment de niveau de sol en mortier et un caniveau maçonné antérieurs à l'oratoire et à la première fondation de la cathédrale.

Sous ces ensembles stratigraphiques et construits a été retrouvée une succession de couches de remblai du Bas Empire qui, vu le pendage nettement marqué (min. 30%), a vraisemblablement comblé une excavation très conséquente sous la nef de la cathédrale. L'étude plus détaillée des niveaux de conservation du banc calcaire entre la Grand'Place, la place de l'Evêché, la place Emile Janson et le Vieux-Marché-aux-Poteries fournira des informations plus précises quant à l'existence d'une carrière exploitée jusqu'au Ier siècle A.C. Dès le Ier ou dans le courant du IIème siècle faut-il sans doute placer un nivellement du terrain, servant de base à des aménagements de fondation en grande partie perturbés.

Enfin, scellant l'ensemble du chantier sous le cimetière, des fragments de sol tels ceux de la place de l'Evêché (1986) appartenant au parvis d'environ 1775 (?), recouvrent le niveau arasé de l'oratoire, sa couche de destruction étant en relation avec les déchets de mortier couvrant tout le chantier (1140-1171), ainsi qu'avec le réglage d'assise d'après le niveau de la première fondation.

Il s'agit là du plan de travail à partir duquel l'on a élevé la nef actuelle et du niveau pratiqué dès la fin de sa réalisation (1171).

R. BORREMANS , G. TAE LMAN & J. NOTEBAERT
Opgravenen te Halle (Brab.)

In augustus-september en november 1991 konden, in de stadskern van deze stad, respectievelijk in de *Klinkkaart* en de *wijk Molenborre*, noodopgravingen verricht worden.

1. Klinkkaart.

Het onderzoek ging door na de afbraak van twee huizen tegenover de basiliek.

In de loop der eeuwen heeft de rooilijn van de Klinkkaart meerdere wijzingen ondergaan. Van de XIde eeuw tot in de XIIIde eeuw moet de straat ongeveer op de plaats van de sacristie en van de Trasegnieskapel van de basiliek hebben gelopen. Dit kan worden afgeleid uit het feit dat er bewoningsporen op een breedte van ca. 5m achter de huidige rooilijn ontdekt werden en dat deze sporen onder het voetpad doorlopen. De huizen waren gebouwd op houten staanders die het dakgebinte ondersteunden en die rechtstreeks in de bodem waren bevestigd. Deze techniek werd in de XIIIde eeuw meestal niet meer toegepast en vervangen door het oprichten van de houten gebinten op horizontale houten liggers, boven een stenen muurtje geplaatst. De voornaamste betrouwbare

dateringselementen zijn de potscherven: naast lokale ceramiek, werden fragmenten gevonden van geglazuurde potten uit de Maasvallei (XIde-XIIde eeuw).

Twee putten gevuld met organische materiaal, waaronder houtskool, bevatten eveneens keukenafval, nl. dierenbeenderen, waaronder en vrij gave schedel van een os of een koe. De bewoning op deze plaats heeft een einde gekend ten gevolge van een brand. Boven het laatste middeleeuws woonniveau, bevatte de bodem een laag verbrande leem, afkomstig van de wanden van een huis dat door het vuur werd vernield. Na de XIIIde eeuw bouwde men achteruit, op een rooilijn die deze moet zijn, die op het stadsplan door J. Van Deventer is te zien.

De verplaatsing van de rooilijn brengen wij in verband met de bouw van de nieuwe gotische kerk, waarvan de aanvang rond 1340 wordt gesitueerd. Het lijkt geen twijfel dat de werf, met haar werkplaatsen van steenkappers en stapels bouw materiaal, een vrij grote oppervlakte in beslag nam. Maar dit blijft een hypothese die door nieuwe ontdekkingen dient te worden geverifieerd.

De sporen van de bewoning van de periode na 1300 werden op 10 à 15m achter de huidige rooilijn van de Klinkaart ontdekt. Tussen de kelders van twee XVIde-XVIIIde eeuwse huizen was er een perceel grond overgebleven, dat nog de sporen bewaarde van de bewoning uit de XIVde-XVde eeuw. Het ging om lagen die keukenafval bevatten, alsook om een rechthoekige kuil waarin er niet geïdentificeerd organisch materiaal en een vrij grote laag mosselschelpen werden aangetroffen. Er werd eveneens een fundering ontdekt van een langwerpige rechthoekig bouwwerkje, waarvan de functie nog niet is bepaald, alsook de onderbouw van een rechthoekige waterput, nl. een smal muurtje in droog metselwerk, gebouwd met behulp van lokale arkozestenen; de bodem van de put was in de natuurlijke grint uitgegraven en vertoonde de vorm van een omgekeerde pyramide; hierin lag een dikke laag organisch materiaal. Van de huizen zelf werden geen sporen teruggevonden. Ze stonden wellicht op dezelfde plaats als de XVIIde-XVIIIde eeuwse huizen waarvan de kelders onlangs werden uitgebroken en waarvan de waterput nog bewaard was gebleven.

De opgraving heeft eveneens gegevens versterkt betreffende de uitbreiding van het kerkhof rond de pre-romaanse St-Martinuskerk. Sporen van deze begraafplaats werden in de noordelijke hoek van het onderzochte perceel ontdekt. Het ging nl. om een ongeschonden graf van een kind, vermoedelijk jonger dan 10 jaar, alsook enkele beenderen uit een verstoord graf van een volwassene. De ligging van de graven, onder de woonlagen, wijst op een datering voor de XIde eeuw. De vondsten bevestigen de vondst van menselijke resten bij het graven van de kelder van het aanpalend huis De Wilde, rond 1976.

Enkele fragmenten van Romeinse dakpannen kwamen in de XIde-XIIIde eeuwse niveaus te voorschijn. Deze wijzen niet op een Romeinse bewoning op deze plaats, maar gewoon op de recuperatie van materiaal uit een of andere Gallo-Romeins gebouw uit de omgeving. Moeten wij eraan herinneren dat de

romaanse en pre-romaanse kerken in onze gewesten gedeeltelijk waren gebouwd met behulp van dergelijk materiaal.

Een tiental prehistorische vuurstenen werden in de verschillende grondlagen ontdekt. Een potscherf zou tot de IJzertijd kunnen behoren. Vermelden wij eveneens dat een bodemkundige onderzoek door Dr. L. Walschot (RUG) sporen van het bodemniveau uit de late IJstijd aan het licht bracht.

2. *Wijk Molenborre.*

Het onderzoek heeft plaatsgegrepen op het terrein van de voormalige werkplaatsen De Neve-Bruwier, achter de huizen van de Basiliëkstraat, tussen de gedempte Zenneloop en de Molenborre(straat).

In de XVIde eeuw was de rand van dit perceel bijna volledig bezet door kleine gebouwen en middenin toegankelijk langsheen de Basiliëkstraat. In 1837 waren deze gebouwen verdwenen en vervangen door een industrieel gebouw, nagenoeg te midden van het perceel ingeplant. Nadien werd het ganse terrein door de nijverheid ingepalmd.

Acht kleine proefsleuven werden op de plaatsen van afvallagen gegraven. Een ondiepe afvalput bevatte ceramiek, keukenafval (beenderen), enkele kleine metalen gebruiksvoorwerpen en twee munten. Als merkwaardige vondst dient een loden pelgrimsteken vermeld. Het draagt aan één zijde een afbeelding van een gekroonde Madonna met Kind, aan de andere zijde een Christusaangezicht. De gotische letters "HA L" aan weerszijden van de Madonna wijzen erop dat de penning verband houdt met de Halse O.L.Vrouw-bedeveart. Vergelijkingsstukken alsook de vondstencontext laten toe de penning rond 1500 te dateren. In dezelfde laag kwam eveneens een reebokhoorn voor. Deze wijst op de jacht in het toenmalig bosrijk gebied buiten de stadspoorten van Halle.

In andere afvalkuilen werd materiaal uit respectievelijk de XVIIde en XVIIIde eeuw gevonden. In een XVIde eeuwse kuil werden o.m. koperen schoengespens alsook een kruis van hetzelfde materiaal opgegraven.

Er werden geen sporen gevonden van de gebouwen die op het XVIde eeuwse plan zijn aangeduid. Vermoedelijk ging het om vakwerkgebouwen op ondiepe grondvesten. Men mag vermoeden dat deze die langs de Zenneoever stonden, werkplaatsen waren. Maar het wegruimen van de moderne funderingen heeft de archeologische lagen langs deze kant gestoord en een nauwkeurige onderzoek onmogelijk gemaakt.

De hogervermelde afvalput van ca. 1500 moet een verband hebben gehad met een woning gelegen in de Basiliëkstraat.

Samenvattend mag worden geconcludeerd dat de wijk laat tot ontwikkeling is gekomen. Geen enkele vondst wijst op een bezetting vóór de late XVde eeuw. Na de uitbreiding van de stadswallen, rond 1380, duurde het dus nog een hondertal jaren alvorens er op deze plaats bewoning kwam.

M. de WAHA & A. DE POORTER
De Hallepoort in Brussel (Brab.)

De Hallepoort vormt een vertrouwd beeld op de kleine Brusselse ring en bevindt zich tussen het Louizaplein en het Zuidstation. Oorspronkelijk één der zeven stadspoorten maakte ze deel uit van de tweede Brusselse omwalling, opgericht in de tweede helft van de XIVde eeuw. Na de afbraak van de volledige stadsversterking, eerst op bevel van Jozef II, kort nadien van Napoleon I, bleef ze zowat als enige getuigenis bewaard, daar ze toen als stadsgevangenis dienst deed.

Door de aanleg van het tracé van de huidige kleine ring in het begin van de XIXde eeuw, waarbij het straatniveau langs de kant van Brussel-centrum 3m werd opgehoogd, werd de centrale doorgang van de Hallepoort voorgoed afgesloten en werd een nieuw gelijkvloers gecreëerd.

In de loop der tijden kreeg de Hallepoort heel wat functies toebedeeld, waarbij regelmatig werken werden uitgevoerd binnen in het gebouw. Van al die werken bleven weinig plannen bewaard, behalve van de laatste restauratiewerken, die uitgevoerd werden in 1868-1870, door architect Hendrik Beyaert ter gelegenheid van de inrichting van een Museum voor Wapens en Wapenuitrustingen in de Hallepoort.

Onderzoek binnen het gebouw zelf wordt steeds uitgesteld en meestal werd gewoon aangenomen dat er van het authentieke gebouw "praktisch niets" overbleef. Daar kwam dit jaar verandering in toen besloten werd het gebouw terug als museum open te stellen. In functie van de Europaliantoonstelling "Azulejos" (19/9-29/12/91) werd het gebouw binnenin gerestaureerd en van een nieuwe verwarming en sanitair voorzien.

Ter gelegenheid van de werken kon een archeologisch team voor het eerst een onderzoek instellen naar de oudste elementen van de poort. De opzoekingen binnenin startten begin april 1991 en duurden tot het begin van de tentoonstelling. Daarna werd de aandacht vooral gericht op de buitenkant en de nabije omgeving. Niveau per niveau werd onderzocht.

Langs de kant van Sint-Gillis, in het huidige keldergedeelte (= het middeleeuwse gelijkvloers) kwamen delen van het verdedigingssysteem van de poort aan het licht, na het wegbreken van een gewelf van Beyaert. Het gebouw werd gesloten door een houten ophaalbrug, bediend vanop de eerste verdieping. Twee gaten in de voorgevel tonen waarlangs de kettingen van de brug op- en afgerold werden. Deze gaten monden uit in de vloer van de eerste verdieping. Wie toch het gebouw binnengerakte, stond even verder voor een valhekken dat eveneens vanop de eerste verdieping werd bestuurd. (Ophaalbrug en valhekken zelf zijn verdwenen). In de vloer van de eerste verdieping werd de rechthoekige sleuf van het valhekken teruggevonden, terwijl in de wanden van de centrale doorgang van de poort de verticale sleuven, waarin het valhekken naar beneden gleed, nog te zien zijn. Vlak achter het hekken kon een zware houten poort gesloten worden. Drie

enorme scharnieren aan weerszijden van de doorgang bleven bewaard.

Aldus gevangen tussen ophaalbrug en valhekken konden de indringers vanuit vier schietgaten, twee aan elke zijde, bestookt worden. Deze schietgaten bevonden zich in nissen, waarvan de bovenkant terug vrijgemaakt werd. De nissen zaten namelijk verborgen, gedeeltelijk in de (Beyaert)gewelven van de kelder, gedeeltelijk in de basis van de muren van het huidige gelijkvloers.

Zowel Beyaert, als andere voor hem, hebben veel elementen uit de Middeleeuwen eenvoudigweg "dichtgemetseld en verstopt" achter lagen pleisterwerk, soms 8 cm dik. Dergelijke schietgaten werden op verschillende verdiepingen vrijgemaakt en in de trappenhuizen teruggevonden en weer opengemaakt.

Vooraf de zaal op de eerste verdieping heeft haar middeleeuwse karakter zowat ten volle bewaard. Jammer genoeg werd het vloerniveau hier ongeveer 40 cm opgehoogd waardoor de basis van de kolommen bijna volledig verdwijnt en het geheel een afgestompte indruk maakt. De muren, de nissen en de gewelven zijn middeleeuws. Recente verbouwingen en herstellingen zijn duidelijk te onderscheiden van het oorspronkelijke metselwerk.

Ter hoogte van de eerste verdieping werd de middeleeuwse deur teruggevonden die toegang op de stadswal gaf. Beyaert had de deur in een venster veranderd.

De tweede verdieping werd heel wat meer gewijzigd. De zuilen en de gewelven zijn er niet oorspronkelijk en het vloerniveau werd hier zo'n 80 cm verlaagd. Juist boven de centrale doorgang werd een mezenkouw teruggevonden, waardoor indringers konden bestookt worden.

Hoe hoger in het gebouw, hoe minder middeleeuwse elementen er bewaard zijn. Op de derde verdieping werd alleen een middeleeuwse mezenkouw vrijgelegd, die zich eveneens boven de centrale doorgang bevindt, doch iets meer vooruitspringt dan de mezenkouw op de tweede verdieping.

De originele trappen, waaraan reeds vòòr Beyaert wenteltrappen waren toegevoegd om de communicatie tussen de verschillende verdiepingen te vergemakkelijken, konden niet aan de eisen van een museumpubliek voldoen. Als militair en defensief gebouw had de Hallepoort als taak zolang mogelijk weerstand te bieden aan eventuele invallers. De toegang tot de zalen op de verschillende verdiepingen verliep dan ook langs verschillende trappen. Het trappenprobleem werd door Beyaert opgelost door het bouwen van een monumentale wenteltrap in een toren tegen de gevel aangezet. Bovendien werden de bestaande zijtrappen aangepast aan het nieuwe niveau van de zalen op de verdiepingen.

De huidige rondgang, de zolder en het dakgebinte zijn volledig van de hand van Beyaert, maar daarom niet minder een staaltje van knap vakmanschap.

Aan de buitenkant van het gebouw, langs de kant van Sint-Gillis werden muren blootgelgd die met het gebouw verbonden zijn en in de richting van Sint-Gillis lopen. Hier zijn de werken echter nog niet beëindigd.

De Hallepoort is een Staatsgebouw en wordt beheerd door de Regie der Gebouwen van Brussel, Tweede Sektie. In het najaar van 1992 wordt de poort geopend als Folkloremuseum, één der musea van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, die hun zetel in het Jubelpark te Brussel hebben. Het archeologisch onderzoek werd er verricht door de Afdeling Nationale Archeologie van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, door de Université Libre de Bruxelles en door de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van het Brusselse Gewest dat het gebouw uiteindelijk in december 1990 als "monument" klasseerde.

D. VAN EENHOOGHE

Het Koningsplein te Brussel (Brab.)

Naar aanleiding van slooping en vernieuwbouw van het gebouw Koningsplein, 10, werd de Afdeling Archeologie van het Bestuur voor Monumenten en Landschappen in staat gesteld archeologisch onderzoek uit te voeren in de eronder gelegen Isabellastraat en de resten van de kapel van de hertogen van Brabant.

Van deze kapel, die deel uitmaakte van het hertogelijk paleis, bleef enkel de onderste kelderverdieping bewaard, die reeds door A. Matthys in 1984 werd onderzocht. Uit archiefonderzoek was sindsdien reeds gebleken dat deze kelderverdieping tot het oorspronkelijke bouwproject van Karel V behoorde, en dat de eigenlijke kapel bovendien op twee kelderverdiepingen werd gebouwd. Tijdens de sloopingswerken werd dan ook de kans benut om resten van de bovenste kelderverdieping op te sporen. Dit leidde tot de ontdekking van enkele vloerfragmenten, evenals resten van muren en pijlers die dezelfde indeling van het grondplan vertonen als in de onderste kelderverdieping. Ook kon de monumentale trap worden blootgelegd die vanuit de Isabellastraat, onder de eigenlijke kapel door, toegang gaf tot de binnenkoer van het hertogelijk paleis.

Hierbij werden gedeelten van de buitenmuur en een hoektoren van de *Aula Magna* van Filips de Goede blootgelegd. Deze grote zaal en de kapel waren een aaneengesloten bouw langs het Ingelant-straatje dat ca 1625 werd heraangelegd en sindsdien als Isabellastraat bekend staat. In deze straat werden in enkele proefsleuven resten aangetroffen van deze vroeg-XVIIde eeuwse bestrating in kleine, langwerpige kasseien. Bij deze heraanleg werd het niveau van de straat verlaagd, en verdween de oorspronkelijke bestrating.

Tijdens de aanleg van een diepe funderingsleuf voor de nieuwbouw werd een aalput aangesneden, toebehorend aan het aanpalende Hof van Hoogstraten. De aalput was eind XVIIIde eeuw verhoogd en bevatte, onder een laag XIXde eeuws materiaal, de waarschijnlijk intacte inhoud van de XVIIde eeuwse aalput : drinkglazen, schalen in "*vetro a fili*", majolica, gebruiksaardewerk, opvallend weinig steengoed, en enkele intacte en scherven van kacheltegels.

F. LEUXE , Y. CABUY & S. DEMETER

Atlas du sous-sol archéologique de Bruxelles (Brab.)

Dans le cadre d'une organisation de prévention, de préservation et d'exploitation du patrimoine archéologique des dix-neuf communes de Bruxelles, une convention entre la Région de Bruxelles-Capitale, représentée par Monsieur Georges Désir, Ministre chargé des Monuments et des Sites, et les Musées royaux d'Art et d'Histoire, a été signée en mai dernier en vue de réaliser l'Atlas détaillé du sous-sol archéologique de ces communes.

Ce travail est inédit pour la Région de Bruxelles-Capitale; en effet, les découvertes archéologiques bruxelloises ne sont pas, ou très peu, reprises dans les différents répertoires recensant les trouvailles réalisées en Brabant. Le seul ouvrage de référence "La région bruxelloise avant 700" a été publié il y a plus de trente ans. Devant l'urbanisation galopante à l'aube d'une décision qui fera de Bruxelles la capitale de l'Europe, l'urgence d'une telle opération n'est plus à démontrer.

Quatre communes seront étudiées cette année: Berchem-Sainte-Agathe, Forest, Uccle et Woluwé-Saint-Lambert. L'atlas comportera un inventaire systématique de tous les vestiges archéologiques découverts sur le territoire de la commune, accompagné d'une bibliographie exhaustive (sources d'archives, littérature spécialisée et presse périodique); deux cartes seront élaborées, l'une présentant la cartographie des sites et découvertes isolées, l'autre établissant l'état de destruction du sous-sol suite aux divers travaux d'aménagement. Une synthèse sur l'occupation du sol de chaque commune depuis les temps les plus reculés jusqu'au XVIème siècle compris à laquelle s'ajoutera un fichier informatisé des sites connus complètera cet atlas. Cette mission donnera aussi l'occasion d'envisager la prospection régulière d'éventuels vestiges non encore repérés, lors de travaux et de terrassements effectués sur le sol de ces communes.

Il s'agit donc avant tout d'un outil de gestion du patrimoine archéologique connu ou à découvrir propre à chaque entité permettant dans l'avenir une planification de la recherche par une programmation des fouilles.

Le matériel que nous avons pu recueillir provient des Musées royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles (collections Dupréel et Tiberghien léguées au Musée), du Musée Curtius (collection Cumont), de l'Institut royal des Sciences naturelles de Belgique (section Anthropologie et Préhistoire), du Musée communal de Woluwé-Saint-Lambert, de cercles locaux et de chercheurs privés.

Des quatre communes étudiées, Uccle est celle qui recèle le plus grand nombre de sites archéologiques, issus de fouilles ou de découvertes fortuites, qui peuvent être reportés sur la carte avec une précision plus ou moins grande. Ils couvrent une période d'occupation de la commune ininterrompue depuis la fin du Paléolithique jusqu'au XVIème siècle. Woluwé-Saint-Lambert, Forest et Berchem-Sainte-Agathe

sont caractérisés par un matériel essentiellement d'époque néolithique. Les communes de Forest et de Woluwé-Saint-Lambert ont fait l'objet de fouilles, l'une sur le territoire de l'illustre abbaye, et l'autre, au Slot, ancien château des Seigneurs de Hinnisdael.

Dans l'état actuel de nos recherches, après le dépouillement des 6.500 permis de bâtir de Berchem-Sainte-Agathe, nous avons pu réaliser les cartes de destruction du sous-sol et des sites archéologiques de cette commune. La superposition de ces deux cartes laisse clairement apparaître un centre ancien concentré autour de l'église romane, dans une zone classée et restée libre de tout espace bâti. De nombreuses zones libres et rurales sont concentrées à la périphérie de la commune et subiront bientôt des projets d'urbanisation. Il conviendra à ce moment d'appliquer une surveillance étroite, et, si nécessaire, une intervention préventive dans ces secteurs de même que dans les nombreux espaces libres situés à l'intérieur de ces flots.

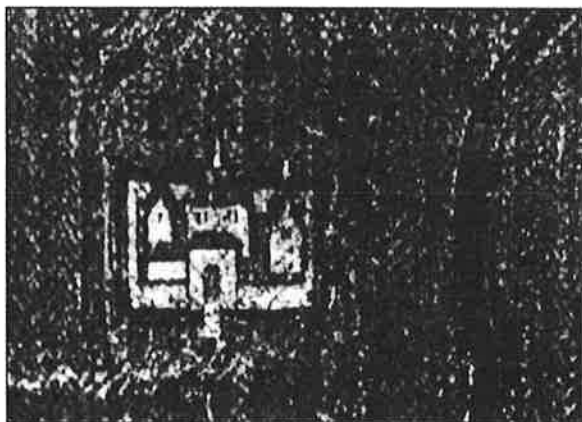
G. JANSSEUNE

Het groot-Tempelhof te Slijpe-Middelkerke (W.-Vl.)

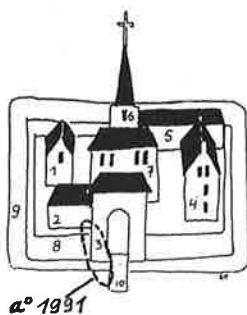
In de voorbije zomermaanden hadden opnieuw archeologische opgravingen plaats op de hofstede het "Groot-Tempelhof" dat gelegen is te Slijpe, een deelgemeente van Middelkerke. Het in de kuststreek heel bekende Tempelhof was - zowel onder de Tempeliers als onder de Hospitaalridders - een landbouwitbating en onder deze laatste bovendien de zetel en het brein van de zogenaamde "Commanderie van Vlaanderen" waar alle administratieve en financiële beslissingen werden getroffen i.v.m. het goede beheer van de kommanderijbezittingen.

De opgravingen die nu precies een kwart-eeuw aan de gang zijn stonden dit jaar voor het eerst onder de hoge bescherming van de Orde van de Hospitaalridders van Sint-Jan van Jeruzalem die alle kosten voor haar rekening nam.

In de voorbije jaren is reeds heel wat blootgelegd geworden op de historische tempelhoef (zie legende bij het detail van het Groot-Tempelhof, naar de kaart van het Brugse Vrije door P. Pourbus, anno 1561; *Heemkring Graningate*, Middelkerke, juni 1991, jg. 11, nr. 42, 51.), o.a. de kapel met het aanpalend kerkhof (5,6), een deel van het hoofdgebouw (7), een middeleeuwse regenwaterput of citerne aan het linker uiteinde van het hoofdgebouw (7), de fundamenten van het voormalig hospitaal (4), het armenhuis, een XVIIIde eeuwse ingangspoort en de grondvesten van de middeleeuwse schuur (2); verder een gedeelte van de ommuring (8) aan de binnenkant van de walgracht (9), een afvalkuil, enz.). Hierbij werden heel wat interessante archaeologica gerecupereerd zoals schervenmateriaal, aardewerkkruiken, fragmenten van glas-inlood-ramen, figuratieve vloertegels, bouwelementen, munten, skeletten van lepralijders, getrepaneerde schedels, enz.

1. brouwerij
2. schuur
3. ingangspoort
4. hospitaal
5. schip van de kapel
6. toren van de kapel
7. hoofdgebouw
8. ommuring
9. walgracht
10. toegangsbrug

ill. 5 : Detail van het Groot-Tempelhof van Slijpe,
naar de kaart van het Brugse Vrije door P. Pourbus,
anno 1561.

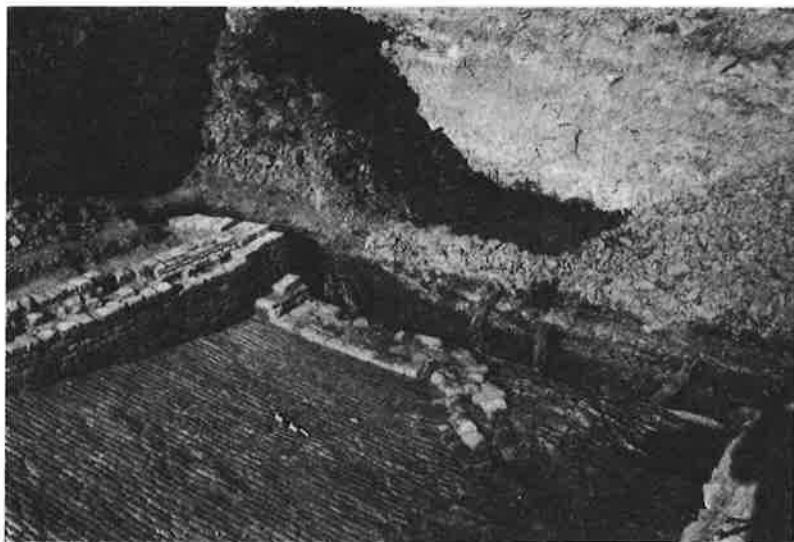
copyright A.C.L. Brussel.

Kortom, alles wat in de lijn van de verwachtingen ligt binnen het gebouwenbestand van een bloeiende kloostergemeenschap. Meer uitgewerkte gegevens hieromtrent vindt men terug in de vroegere publikaties van *Archaeologia Mediaevalis*.

De opgravingen van 1991 situeerden zich vooral aan de achterzijde van het huidige gebouwenbestand en meer in het bijzonder in de buurt van de schuur (2) en de archeologische omschrijving van walgracht (9), toegangsbrug (10) en ingangspoort (3).

Op het site van de Tempelhoef werden bij deze campagne volgende elementen blootgelegd:

- een wed of drenkplaats voor dieren, inzonderheid voor paarden; de algemene constructie en het vele verbouwingsmateriaal laten toe te veronderstellen dat de drinkplaats in de tweede helft van de XVIde eeuw moet gesitueerd worden. Het wed liep uit op een eikenhouten verticale en horizontale oeverversterking tegenaan de slotgracht (zie foto);
- een uitbraaksleuf met een gedeelte van de vloer en een stuk buitenmuur van de vroegere schuur;
- de westelijke muur van de toegangsbrug die over gans de lengte gebouwd stond op veengrond en centraal versterkt naar een steunbeer toe; deze laatste diende tot stabilisatie voor de monumentale ingangspoort waarvan enkele zware natuursteenblokken voor de boogconstructie, afkomstig uit de middeleeuwse groeven van Boulogne-sur-Mer, werden teruggevonden. De afstand tussen de aanzet voor de westelijke en oostelijke muur van de toegangsbrug bedroeg 5,50m;
- het resterend gedeelte van een ondergronds reservoir van meer dan 30.000 liter volledig in moefen gemetst, waarvan het dak bestond uit een tongewelf dat aan beide uiteinden rustte op een boogconstructie. Oorspronkelijk stond het reservoir in het water van de brede walgracht en in de buurt van de middeleeuwse toegangs-poort; dit om de nodige afkoeling te verzekeren van haar oorspronkelijke bestemming, namelijk een provisie- of proviandkamer van de Tempeliers die door henzelf later omgevormd werd tot een vergaarbak van menselijke urine waarmee de wol werd ontvet en gewassen en dierenhuiden soepel gemaakt alvorens te worden geloid. Dit is niet zo verwonderlijk als we weten dat op het nabije eiland Ter Streep tussen Oostende en Westende op de zoute weiden een intensieve schapenteelt bestond en dat het site van het Tempelhof zelf een schaapskooi was voor dat de Tempelorde in 1137 het goed te Slijpe heeft verworven. Een inventaris van het dierenbestand op het Tempelhof in 1393, bewaard in de Archives Nationales te Parijs, wijst op het bestaan van schapenteelt, zeker tot op het einde van de XIVde eeuw; het archeo-zoologisch onderzoek van de vele teruggevonden dierenbeenderen zou deze vooropgestelde hypothese moeten bevestigen. Halfweg de XVIde eeuw werd het ondergronds reservoir nogmaals omgevormd tot beerput of vergaarbak voor aal of mestvocht met een vierkante centrale bezinkput tegenaan de boogconstructie die paalde aan de buitenmuur van de oorspronkelijke schuur;

GROOT-TEMPELHOF. DRENKPLAATS SLIJPE.

- een middeleeuwse afvalkuil; heel wat aardewerk werd gerucepereerd o.a. met dierenmotieven versierde majolica waarop Arabisch schrift is aangebracht, hetgeen als importwaard uit het Midden-Oosten kan worden bestempeld.

Algemeen kan besloten worden dat de opgravingskampagne 1991 op de Tempelhoeve te Slijpe de agrarische elementen en facetten van de vroegere landbouuitbating sterk heeft onderlijnd, zowel op het gebied van de constructies die werden blootgelegd als op het vlak van het gevonden materiaal.

J. HENDRIKS

XIIde-XIIIde eeuwse migraties in groot-Tilburg (Nl.)

Prospectie-onderzoeken tussen 1985 en 1990 op de Grootte Akkers te Goirle hebben bewoning aangetoond uit de Ijzertijd, de vroege en de late Middeleeuwen, tot in de XIIIde eeuw. Sedert een kleine noodopgraving door de ROB in 1989 weten we dat ook inheemsromeinse bewoning aanwezig was.

Door de komst van de Romeinen werd het achterland geromaniseerd en de inheemse bevolking opgenomen in een nieuw economisch systeem. Zo kan Romeins materiaal te Goirle aangetroffen worden, zonder dat ooit een Romeinse militair of handelaar de vruchtbare dekzandruggen langs de Leij heeft bezocht. Wanneer vanaf circa 600 AD sprake is van merovingische bewoning op hetzelfde terrein, is het dan ook de vraag of in deze contreien werkelijk Franken hun opwachting hadden gemaakt. Met andere woorden: het merovingische import-aardewerk in de nederzetting kan evenzeer het gevolg zijn van een frankisering van de inheemse bevolking en integratie binnen een nieuwe economische orde. Het lijkt erop dat sedert circa 600 voor Christus tot circa 1200 AD een min of meer continue bewoning mogelijk is op de Grootte Akkers te Goirle; uiteraard met de nodige ups en downs in de populatie. Het staat derhalve allerminst vast dat er zich in de vroege middeleeuwen een belangrijke caesuur in de nederzittingsgeschiedenis heeft voorgedaan.

Zo'n grens is echter duidelijk aanwezig rondom 1200 AD. Omstreeks die tijd, +/- 30 jaar, voltrokken zich op de min of meer vruchtbare zandgronden ten noordwesten van de Leij rigoreuze veranderingen. Midden op de dekzanden houdt de bewoning plotseling op en maken de nederzettingen plaats voor een nieuwe generatie akkers. De bewoners lijken zich te hebben verplaatst naar de randen van het plateau. Aangezien aan de noord- en westzijden vooral droge heidevelden te vinden waren, werd de voorkeur gegeven aan het beekdal, waar voldoende zuiver water aanwezig was.

Zo'n ingrijpende verandering moet zijn veroorzaakt onder grote druk. Men woonde al ruim 2000 jaar op de meest vruchtbare gronden. De in economisch opzicht conservatieve landbouwer zou zich zonder sterke externe druk niet snel daarvan laten verjagen. Zelfs veranderingen in economische systemen in het verleden konden dat niet bewerkstelligen. Er is dan ook iets veel ingrijpenders aan de hand, zowel in economisch als in politiek opzicht. Wat dat laatste betreft, de hertog van Brabant probeerde het oude markgraafschap Antwerpen te integreren in zijn hertogdom en deed dat door veelvuldig ingrijpen en controleren. Daarnaast lieten de XIde en XIIde eeuw in Noordwest-Europa een enorme bevolkingsexplosie zien. Door die bevolkingsdruk ontstond uiteraard een druk op de productie van primaire levensmiddelen. In meer Hollandse delen van ons land werden om deze reden grote delen land ontgonnen en onstonden de grote veenontginningen. Het arme Brabant echter had niet zo'n potentieel ter beschikking; de heidevelden waren te droog, de moerassen te nat en te gevaarlijk. Daarom moet men besloten

hebben de aanwezige vruchtbare gronden kwalitatief te verbeteren en kwantitatief uit te breiden. Om het areaal te bebouwen akkergebied te vergroten heeft men omstreeks 1200 de beslissing genomen om zich te verwijderen van de oude familiebezittingen en nieuwe boerderijen te bouwen aan de rand van het nu vergrootte akkercomplex. Daar de grond in principe in dezelfde handen bleef, maar men er niet meer op woonde, is het te verklaren dat juist uit deze tijd zovele schriftelijke eigendomsbeschrijvingen bewaard zijn gebleven in de archieven. Kwaliteitsverbetering kwam tot stand door de akkers te bemesten met potstalmest. Te Goirle hebben we kunnen constateren dat de bewoning op de Groote Akkers plaats maakte voor die van meer beekwaarts gelegen nederzettingen als Bakertand en Abcoven. Tezelfdertijd deed zich een ander probleem voor. De hertog stichtte allerlei nederzettingen om beter greep te krijgen op zijn nieuw verworven gebied dat hij ook economisch wilde exploiteren. Hij deed dat o.a. door nieuwe nederzettingen te stichten, in 1213 o.a. Turnhout, Hoogstraten, Herentals, Arendonk (allen in België) en Oisterwijk, gelegen op dezelfde dekzandrug als Goirle. Waar haalde de hertog zijn nieuwe onderdanen vandaan? Het lijkt niet te gewaagd om hierin migranten te zien die de oude cultuurgronden moesten verlaten en de keus hadden tussen vestiging in de beekvallei of in een door de hertog van allerlei vrijheden uitgeruste nieuwe nederzetting. Kortom, hebben binnen het XIIde eeuwse groot-Tilburg Goirlenaren bijgedragen aan de opkomst van Oisterwijk?

Literatuur:

Hendriks J. 1990, . Nieuwe onderzoeken naar het vroegmiddeleeuwse "Tilliburgis" (N.-Brab.)(Nl.), *Arch. Med.* 13, 68-69; van Nuenen F. 1990, Goirle, een Xde eeuwse huisplattegrond op de lokatie "Hondsbosch" op de Groote Akkers. *Jaarverslag 1989 van de AWN-afdeling Midden-Brabant, Tilburg*, 33-47; Smulders J. 1990, *Wandelend Goirle. Sporen van vroegmiddeleeuwse kolonisten op de Groote Akkers?*, Kaatsheuvel, onuitgegeven scriptie Katholieke Leergangen Tilburg; Verwers W.J.H. 1990, Goirle. Een Xde-XIde eeuwse nederzetting op de Groote Akkers. *Jaarverslag 1989 van de AWN-afdeling Midden-Brabant, Tilburg*, 30-32.

G. TROUPIN

Middeleeuwse bewoningssporen te Kontich (Antw.)

In een bouwput, gelegen aan de Prins Boudewijnlaan en de Villermontstraat (Kontich 1e afd. Sec.B 1e blad perc. 82g) konden een aantal middeleeuwse scherven worden verzameld.

In een door langdurige regenval en door zware graafmachines vernielde sleufbodem kon van de vaag in het slijk zichtbare sporen niet worden uitgemaakt of zij bestonden uit een reeks kuilen of één enkele grote kuil of laag vormden.

Er kon enkel worden vastgesteld dat de vulling voor een groot deel bestond uit verbrandingsresten.

Daar er onder deze omstandigheden samen met de wederaanvullingswerken geen sprake kon zijn van een degelijk en uitgebreid onderzoek, werd besloten enkel het materiaal dat zich in deze zone aan de oppervlakte van de sleufbodem van de bouwput bevond te verzamelen.

Het zo verzamelde schervenmateriaal mag samen met een enige jaren geleden op dit veld opgeraapt wandfragmentje roodbeschilderd aardewerk gedateerd worden in de XIde en de XIIde eeuw.

EVRARD M.

Le noyau historique de Wellin (Lux.)

Dans *Arch.Med.* 13 (1990, 61) nous signalions la nécessité de pratiquer un sondage dans l'ancien cimetière paroissial de Wellin afin de déterminer la forme, les dimensions et la destination d'un bâtiment supposé être la maison-forte.

Ce sondage a pu être effectué cette année et a entraîné la fouille d'un secteur plus vaste que prévu (une soixantaine de m²). Le bâtiment qui posait problème s'est révélé plus important que supposé; il n'est pas carré, mais rectangulaire (19 m x 9,5 m). Aucun élément ne nous a permis d'en préciser l'affectation. Le type de maçonnerie et de mortier, la largeur des murs, la céramique recueillie, permettent de conclure à la contemporanéité de ces constructions, de l'enceinte fortifiée et des bâtiments qui s'y rattachaient (1ère moitié du XIVème siècle).

Un angle de ce bâtiment avait été édifié en partie sur une installation de fonte de cloches. Celle-ci se composait d'un fourneau installé dans une excavation à deux niveaux en forme de rectangle de 3,20 m x 1,90 m, dont la partie la plus profonde présentait une couche, épaisse de 10 cm environ, constituée de cendres et de charbon de bois, qui a livré un tesson de céramique grise, très dure et rugueuse, évidemment "pré-Andenne".

Ce fourneau était contigu à une aire de travail au sol de terre battue (avec débris de briques, de charbon de bois et de bronze) sur lequel subsistait une réserve de terre argileuse. Cette aire a livré un double tournois de Philippe VI de Valois, émis entre 1338 et 1340 et qui peut donc se rapporter à l'époque de la construction ou de l'occupation du bâtiment dont question plus haut.

Au milieu de cette aire subsistait la base en briques sur laquelle ont dû s'élaborer le noyau, la fausse cloche et la chape de la dernière cloche fabriquée. Cette base forme un cercle de 1,30 m de diamètre. Quatre ouïes permettant l'aération du foyer central étaient bien conservées ainsi qu'une partie carbonisée de l'arbre vertical du compas nécessaire à l'édification des divers éléments du moule. Cet arbre était assujéti dans un trou de 40 cm de profondeur.

Un tesson de grès armorié trouvé dans les débris des moules ne nous semble pas devoir entrer en considération pour la datation de cet ensemble. Nous sommes dans un ancien

cimetière paroissial (désaffecté en 1917) et chaque inhumation a pu bouleverser les structures en place et brouiller la stratigraphie.

Les deux éléments de datation à retenir sont donc la superposition du mur du XIVème siècle au fourneau et le tesson "pré-Andenne" livré par celui-ci.

J.-P. WEBER

Le village disparu de Marsolle-Libin (Lux.)

Les recherches ont porté sur deux secteurs.

Dans le secteur du haut fourneau, l'objectif était double: repérer les traces d'éventuelles structures d'une construction en bois ayant pu permettre d'accéder au gueulard. Les peintures et dessins de Breugel de Velours et de Cantagallina montrent en effet pareilles structures. Aucun vestige n'est apparu ici, si ce n'est un tremplin artificiel en terre sur lequel, ne reste que cette hypothèse, devait être posé un escalier amovible en bois.

Afin de compléter la fouille du fourneau, restait à élucider le problème de l'approvisionnement en eau de la roue des soufflets. Un bief/drain étroit (40cm) et peu profond (20cm) avait été repéré en 1988-89. La fouille a montré que celui-ci s'écarte du fourneau. On peut donc, à ce stade, exclure une alimentation latérale de la roue et pencher plutôt vers un alignement axial de la coursière par rapport à la roue. La prochaine campagne permettra de trancher.

Le maintien de quelques arbres empêchait la mise au jour de la totalité de la halle à charbon de bois. Les espaces explorés cette année ont révélé des structures de ce bâtiment en pans de bois conformes à ce que la fouille de 1989 nous laissait supposer.

J. PAPELEUX

Le village disparu de Waay à Mabompré-Houffalize (Lux.)

Fin août 1991, le cercle Segnia de Houffalize nous sollicite pour diriger une brève et seconde campagne de fouilles au village disparu de Waay.

L'objet des travaux de cette année était le dégagement d'un four, qui se révéla assez vite être celui d'un boulanger.

L'édicule est circulaire (diamètre 3,20m) et est entouré d'une solide couronne (50cm d'épaisseur) en pierres de schiste liées à de la terre, le centre est constitué d'un bourrage de pierres de schiste et de terre. La sole (les fragments non emportés par le bulldozer) est formée de pierres blanches de quartz, à l'effet réfractaire. De la couverture du foyer, il ne reste rien. L'avant du four se signale par un cendrier, encore abondamment encombré de cendres de charbon de bois, et la bouche d'entraînement. Ce côté de la construction a dû être abrité par une toiture en ardoises.

VERBEECK M.

Een houten gebouw op de Merovingische begraafplaats te Erps-Kwerps (Brab.)

Langs de W gravenrij van de Merovingische begraafplaats te Erps-Kwerps werden in de ZW periferische zone vier ondiepe paalgaten vrijgelegd. Zij omschrijven een kleine, rechthoekige ruimte van 4,7 bij 4 m. Dit gebouw heeft met zijn lengteas een ZW-NO oriëntering. Deze richting wijkt duidelijk af van de inplanting van de Romeinse villa en haar bedrijfsgebouwen. De lengterichting komt daarentegen opmerkelijk goed overeen met de oriëntering van zes graven die voor of in de onmiddellijke nabijheid van deze houten ruimte gelegen zijn. Ondanks het gebrek aan een nauwkeurige archeologische datering, lijkt het ons verantwoord dit gebouw met de vroegmiddeleeuwse begraafplaats in verband te brengen. Het voorkomen van een houtbouw op Merovingische grafvelden is wel zeldzaam, maar zeker geen onbekend fenomeen. In België treft men sporen van dergelijke structuren aan op de begraafplaatsen van Rosmeer en Hamoir, in het buitenland vond men ze terug te München/Aubing, te Köln/Junkersdorf en te Marktoberdorf.

Bij deze houtbouwen blijken enkele constanten aanwezig te zijn. Wat de inplanting betreft, kan men stellen dat zij meestal langs de rand van de verste uitbreiding van het grafveld gelegen zijn. Op uitzondering van het tweede, grote gebouw te Rosmeer, gaat het steeds om vrij eenvoudige gebouwen met beperkte afmetingen. Ook de oriëntering van deze constructies is opvallend: de lengteas is, ofwel NW-ZO, ofwel ZW-NO gericht, echter nooit N-Z of O-W. In tegenstelling tot de *cellae memoriae* werden binnen deze houten gebouwen geen bijzettingen aangelegd.

De functie van deze houtbouwen op vroegmiddeleeuwse begraafplaatsen is totaal ongekend. Noch hun grondplan, noch hun oriëntering laten een interpretatie als (doden)kapel toe, maar deze idee mag toch niet zondermeer uitgesloten worden.

BORREMANS E. & VANDEN BERGE M.

Archeologisch onderzoek te Geeraardsbergen (O.-Vl.)

Leidingen naar de fonteynen op het marktplein vòòr 1500 vanuit het inghelant.

Vorig jaar legden we de samenloop van twee watertoevoerleidingen bloot. Eén ervan snijdt het rechthoekig werkterrein in de breedte. Ze daalt van O naar W en is samengesteld uit aaneengeschakelde kannebuizen in rood aardewerk. Het geheel is gevat in een houten bakgoot. De tweede toevoer verloopt N-Z; hij is 25,5 m lang en klimt, vanaf de samenloop, van -391 cm naar -76 cm. De aansluiting is gevormd met zes kannebuizen eveneens in rood aardewerk, terwijl het verder verloop uit een gemetste veldstenen goot bestaat. Halfweg, op de plaats waar een deksteen ontbreekt, wijzen sporen van vergaan hout op een controlekoker. De

scherven uit de bovenlaag van de gemetste goot verwijzen naar twee ouder leidingen uit kannebuizen. Eén ervan, vermoedelijk de oudste, bestond uit buizen in grijs aardewerk met cilindrische hals en verwijd mofeinde; ze hebben een binnendiameter van 9 cm, een wanddikte van ongeveer 1 cm en een lengte van 35 cm. Voor de andere leiding gebruikte men kannebuizen in rood aardewerk. Ze zijn volledig konisch en hebben een diameter van 8 cm vernauwend tot 4 cm, een 1 tot 2 cm dikke wand en ze zijn 44 cm lang. Momenteel kennen we 9 types van kannebuizen.

J.-M. LEOTARD & H. FOCK
Place Saint-Lambert à Liège (Lg.)

Depuis plus d'un an (*Arc. Med.*1991, 54-55), le S.F.R.W. associé au C.R.A. de l'U.E.L., poursuivent le sauvetage archéologique de la place Saint-Lambert et de ses abords. Cette première phase était consacrée à l'exploration de la périphérie de la place dans sa partie occidentale (secteur A) et septentrionale (secteur B), endroits où étaient implantés, il y a deux cent années encore, le cloître occidental et le porche septentrional de la cathédrale.

Les travaux débutèrent en novembre 1990, par l'enlèvement d'une couche superficielle. Epaisse d'un mètre cinquante et constituée de remblais consécutifs à l'installation de câbles et de canalisations, la couche supérieure fut retirée mécaniquement grâce à l'aide du maître de l'ouvrage (STIL-TEC du Ministère des Communications) et par les soins des firmes Franki et Bageci.

Secteur A.

A plus de 4m de profondeur, les limons contiennent les traces d'une importante occupation mésolithique (plus de 800m²). Malgré une large distribution verticale, le faible déplacement du matériel archéologique est confirmé par quelques remontages d'éclats de silex. Les fragments osseux et les pollens contenus dans ces dépôts permettront de préciser l'environnement et la chronologie de cette occupation dont les témoignages sont, en certains endroits, mélangés à du matériel céramique danubien.

L'occupation romaine est attestée sous forme de remblais comprenant morceaux de tuiles, lambeaux et fragments de céramique.

Dès le haut moyen âge, une scission apparaît dans le mode d'occupation de ce secteur. Au nord, se développe une série d'implantations à caractère domestique. Au sud, plusieurs fondations orientées selon un axe proche de celui de la villa romaine pourraient appartenir à un premier cloître d'une part et au premier palais épiscopal d'autre part. En effet, les fragments de mosaïque, d'enduits, une base de colonne démontrent la qualité de la construction et mettent en évidence son caractère exceptionnel. Par ailleurs, au contact avec le chevet de la cathédrale notgérienne et avec l'abside

attribuée au haut moyen âge, se trouve un large massif repéré précédemment mais dont l'extension et le plan viennent d'être précisés. Il formait un chevet plat, massif (plus de 3,50m de largeur en fondation) et long de 14,40m. Il succède au choeur primitif, en abside, et témoigne d'une modification importante de cette partie avant l'an mil.

La scission nord-sud, évoquée ci-dessus, se maintiendra lors de la construction du cloître occidental, à l'époque "notgérienne". Au nord, pendant la fin du moyen âge et les Temps Modernes, se poursuivront les implantations à caractère domestique. Un riche matériel archéologique s'y trouvait associé. Au sud se développèrent les bâtiments du cloître. Les nombreuses sépultures implantées à cet endroit depuis le haut moyen âge ont anéanti la plupart des traces de son évolution. On retiendra particulièrement la reconstruction, au XIVème siècle, de l'ensemble du cloître occidental. Cette situation persistera, en général, jusqu'en 1793.

Soulignons enfin l'intérêt que présente l'évolution des rites funéraires et notons la richesse des fragments de sculptures découverts dans les niveaux de démolition de la cathédrale.

Secteur B.

Les quelques sondages profonds entrepris dans ce secteur ont permis la découverte, dans un contexte remanié (limons, travertins et lits de gravier), de quelques objets appartenant à l'occupation danubienne du site.

Bien que largement oblitérés par les massifs de fondation gothique, les vestiges romains sont apparus bien conservés (enduits peints par exemple). Les informations recueillies lors de la fouille des niveaux de démolition de ce bâtiment, permettront de préciser son modèle de construction, sa chronologie et son environnement. Par ailleurs, deux pièces contiguës présentaient des niveaux de sol décalés de plus d'un mètre par l'adjonction de loess. Ce phénomène fut déjà observé précédemment dans d'autres parties du bâtiment.

Quelques sarcophages et deux lambeaux de fondation attribués au haut moyen âge surmontent les vestiges d'époque romaine.

Enfin, la transformation du porche septentrional de la cathédrale, au XIVème siècle sans doute, a justifié la construction d'une très large semelle de fondation au pied des anciennes murailles notgériennes. Ces fondations réutilisent de nombreux matériaux (fûts de colonne en grès notamment) attribués à la cathédrale précédente.

L'exploration de ces deux secteurs appartient à la première phase de cet ultime sauvetage archéologique. Dans quelques semaines, nos efforts se porteront sous la route nationale c'est-à-dire entre les zones explorées par J. Alénus, H. Danthine et M. Otte dans les années septante. Ce sera l'occasion de découvrir la partie centrale des cathédrales ottonienne et gothique, mais surtout de rechercher les limites des églises primitives et enfin de compléter le plan du bâtiment romain.

H. FOCK

Le château de Burg-Reuland (Lg.)

Les recherches archéologiques au château de Burg-Reuland se sont poursuivies en 1991, grâce au soutien du Ministère de la Communauté Germanophone et du Service des Fouilles de la Région Wallonne. Elles ont permis la vidange de l'ancien point d'eau implanté au centre de la cour. Son contenu formé de remblais de destruction ne livra aucune information. Néanmoins, la position centrale du puits par rapport aux murs d'enceinte datés du XIIIème siècle (voir *Arch. Med.* 1990, 23-24 et *Arch. Med.* 1991, p.25), l'analyse de son appareil et du liant permettent de situer sa construction à la même époque.

En outre, dans l'angle NE de la cour, l'ancienne enceinte septentrionale et son premier dispositif de renforcement (XIIème-XIIIème siècles) furent mis au jour. Dès le XIIIème siècle l'enceinte aurait donc, dans ce secteur, des proportions équivalentes à la forteresse actuelle.

Une dernière campagne de fouilles s'effectuera en 1992, sous la direction du Service des Fouilles de la Région Wallonne; elle permettra d'explorer le secteur oriental du château.

C. DUMORTIER & T. OOST

Contribution à l'étude des carreaux en majolique provenant de l'ancien refuge de l'abbaye d'Hemiksem à Anvers (Antw.)

Les résultats des fouilles entreprises dans l'ancien refuge de l'abbaye d'Hemiksem à Anvers, situé dans l'actuelle Geefstraat et au Schoenmarkt, ont été publiés en 1991 par J. Bungeneers et T. Oost. Parmi ces découvertes, des carreaux en majolique forment un ensemble de première importance pour le développement de la céramique de qualité à Anvers. Sur des carreaux figure une Crucifixion fragmentaire, encerclée dans une guirlande de feuilles et de fruits. Ils ont probablement appartenu à un panneau mural, dont l'usage était répandu en Espagne dans la première moitié du XVIème siècle. Une autre série de carreaux, décorés de motifs isolés, faisaient partie d'un pavement. Des animaux, des oiseaux et des rosaces ornent chacun d'entre eux.

Le but de cette communication est d'analyser les aspects matériels, iconographiques et stylistiques de ces majoliques afin de les attribuer, par comparaison, à un atelier anversoïse. Ces carreaux muraux et de recouvrement de sol constituent des témoins exceptionnels de l'activité des faïenciers anversoïse dans la première moitié du XVIème siècle. Cette contribution sera prochainement publiée.

J. ZIMMER

Castellologie luxembourgeoise (G.D.Lux.)

LE CHATEAU DE BOURSCHIED

Arch. Med. 12/1989, 79.

Les fouilles archéologiques ont été poursuivies de 1989 à 1991 et seront probablement achevées pour le début de l'année 1992.

Le tracé de la première enceinte en bois qui date de la deuxième moitié du IXème siècle a pu être détecté dans ses grandes lignes. Dans les couches du XVIème siècle des structures (murs, pavements à galets, fours etc.) de plusieurs bâtiments communs avec des fonctions économiques ont été retrouvées (brasserie, boulangerie).

LE CHATEAU DE LAROCLETTE

Arch. Med. 13/1990, 70.

Les fouilles archéologiques effectuées dans la période de fin 1990 à 1991 avaient comme but principal de dégager la dernière demeure seigneuriale qui se trouve dans l'enceinte du château principal. Dans la même période le porche principal fut fouillé en grande partie.

LE CHATEAU DE VIANDEN

Arch. Med. 12/1989, 80.

Quelques sondages ont dû être effectués derrière la troisième porte d'entrée du château pour délimiter la construction d'un logement de gardien. Dans cette superficie de fouille des structures médiévales et post-médiévales ont été dégagées. Dans les parties inférieures de la fouille on a pu constater que le rocher a été remanié. Des strates renfermant des tessons du bas empire, contiguës avec ces structures, ont été détectées.

LE CHATEAU DE HOLLENFELS

Le château est situé sur un promontoire du grès de Luxembourg qui domine la vallée de l'Eich d'environ 65 m.

Vers le milieu du XIème siècle, les seigneurs de Hollenfels apparaissent comme vassaux de la Maison de Luxembourg. Le château fut pratiquement abandonné vers la fin du XVIIème siècle. Le donjon avait subi de sérieux dégâts durant le siège par les troupes françaises à la fin de 1683.

En effectuant des travaux de canalisation dans la cour du château, des fondations de murs furent dégagées. L'apparence de ces soubassements démontre déjà l'existence d'un château primitif. Toutefois une fouille de sauvetage sera commencée dès le début de 1992.

LE CHATEAU D'ESCH-SUR-SÛRE

Comme le château de Bourscheid et celui de Vianden, le château d'Esch-sur-Sûre est situé à la bordure méridionale des Ardennes; les fortifications se trouvent sur un contrefort d'une arête rocheuse et dominant le cours encaissé de la Sûre.

En juin 927, un certain Maingaud, son épouse et son fils ont acquis de l'abbaye de Stavelot entre autres un rocher situé à Esch-sur-Sûre pour y construire un château.

Vers la fin du XIIIème siècle, les seigneurs d'Esch-sur-Sûre sont connus comme vassaux assidus de la Maison de Luxembourg.

L'avancement du délabrement des pans de murs de la ruine a nécessité une intervention d'urgence de sauvegarde. Pour ces raisons, des fouilles de sauvetage ont été entamées vers le milieu de 1991.

Les premiers résultats ont démontré qu'une reconstruction du château, commencée déjà vers le début de ce siècle, est dénuée de toute preuve archéologique.

P. VAN OSSEL
Archéologie du Grand Louvre-fouilles des Jardins du Carrousel à Paris (F.)

Avec les fouilles qui se sont déroulées pendant 18 mois (16 mai 1989-15 novembre 1990) à l'emplacement des Jardins du Carrousel à Paris, s'est achevée la troisième étape de l'exploration du sous-sol du domaine du Louvre, du château de Philippe Auguste à celui de Catherine de Médicis. Ces fouilles ont couvert une superficie de trois hectares autour de l'arc du Carrousel. Elles ont révélé des vestiges datés de l'époque néolithique jusqu'aux Temps Modernes.

Seuls les ensembles médiévaux et modernes les plus importants sont décrits ici. Ils sont représentés par trois thèmes majeurs: l'habitat civil des XIVème, XVème et XVIème siècles, le château des Tuileries et les fortifications urbaines dites de Charles V.

Les plus anciens vestiges du bas moyen âge sont ceux d'un bâtiment résidentiel du XIVème siècle, situé alors en périphérie de la ville, auquel est associé un ensemble de peintures murales sur plâtre. Les vestiges occupent une superficie d'environ 1000m². Ils sont mal conservés et la disposition générale de l'édifice reste incertaine. Le plan présente au moins deux corps de bâtiment, disposés autour d'une cour. Les peintures murales ont été découvertes dans les remblais de destruction du manoir. L'ensemble le plus important (environ 140m³) comblait, avec d'autres débris de construction, la cave du corps de logis oriental. La gamme des couleurs utilisées est très variée et les coloris souvent éclatants. Les fragments se partagent entre de simples aplats de couleur, des décors géométriques et quelques décors figuratifs: bandeaux à motifs géométriques, quadrilobes et bordures florales, étoiles bleues sur fond ocre, etc.; petite tête d'un personnage barbu, personnage priant, etc. D'autres fragments représentent une arcature et un pinacle gothique, des feuillages, des plis de draperies. De nombreux éléments d'architecture sont également peints (chapiteau, colonnettes polygonales, fragments de poutres et d'arc en plein cintre).

L'enceinte dite de Charles V a recouvert partiellement les ruines de cette demeure. Ce monument, très important, est curieusement un des plus mal connus de Paris. Les grandes lignes de son histoire sont connues. La fortification de la ville sur la rive de la Seine est le fait d'une initiative d'Etienne Marcel (1356-1358), reprise à partir de 1365 par Charles VI. Les fouilles ont révélé les détails complexes de son histoire, de sa construction, de son organisation mais aussi de son ampleur, qui s'avère plus importante qu'on ne l'imaginait. Le système défensif mis au jour sur près de 200m résulte d'aménagements successifs des XIVème, XVème et XVIème siècles. L'ouvrage est construit essentiellement en terre. Il s'étale sur une largeur de près de 90m et comprend à l'origine un rempart de terre de 30m de large, associé à son négatif, un (ou deux?) grand fossé en eau. Côté campagne, il est renforcé par deux fossés secs et une levée de terre. L'ensemble est transformé une première fois au XVème siècle par le

remaniement des défenses avancées, puis une seconde fois au XVIème siècle par la construction des murs d'escarpe et de contrescarpe, ainsi que d'une plate-forme d'artillerie, venant flanquer le grand fossé en eau de 30m de large et de 7m de profondeur.

Dès le XVème siècle un faubourg, desservi par un chemin, vient se coller contre ces fortifications, devant les défenses avancées. Témoin de l'extension de la ville au bas moyen âge et de l'urbanisation des faubourgs, ce quartier s'est développé par morcellement entre 1407 et 1442. Jusqu'au XVIème siècle, il marquera l'extension maximale de la ville vers l'ouest. Plusieurs parcelles ont été totalement dégagées. Chaque parcelle comprend, du moins dans son état final (première moitié du XVIème siècle), un habitat ou un atelier sur rue, une cour abritant des dépendances et un jardin arrière relié à la rue par un étroit passage.

Cet embryon de quartier fut fossilisé en 1567-1568 par la construction du château, des Tuileries et de ses jardins. Les sources écrites apprennent que les travaux furent commencés en 1564 sous la conduite de Philibert de l'Orme, pour être en définitive abandonnés en 1572. Les fouilles ont montré que le projet initial de Philibert de l'Orme était plus avancé qu'on ne le pensait. Le dégagement des fondations des ailes latérales du château, jetées au travers des maisons et des tuileries établies devant l'enceinte, permet dorénavant de préciser le plan original du château, constitué d'un corps principal et de deux ailes en retour d'équerre. Comme on le sait, le projet, conçu par le célèbre architecte, ne fut jamais réalisé: seul le corps occidental était achevé lorsque le chantier fut arrêté. Les fouilles montrent clairement que le plan de l'Orme différait nettement de l'image grandiose que nous a donné J. Androuet du Cerceau en 1579 dans ses "*plus excellents bastiments de France*". L'intérêt de la découverte mérite d'être souligné, car c'est un bel exemple de découverte archéologique débouchant directement sur des résultats significatifs dans le domaine de l'histoire de l'art monumental.

Remarque.

Ce texte, écrit il y a déjà un an, ne reflète pas encore les conclusions définitives concernant ces fouilles, dont le rapport final est en cours d'élaboration.

TABLE DES MATIERES - INHOUDSTAFEL - INHALTSVERZEICHNIS

Italique = communications.
Cursief = lezingen.
Kursivschrift = Mitteilung.

Période Mérov. / Merov. periode / Merowinger Periode.

- 02 *ERVYNCK A., RAVESCHOT P., VAN BELLINGEN S., Een laat-Merovingische waterput uit Gent.*
 02 *DIJKMAN W., Vico Fit Merovingische pottenbakkers te Maastricht.*
 03 *HENROTAY D. & LANSIVAL R., L'habitat rural du haut moyen âge au "Saulé Gaillard" à Frouard (Meurthe-et-Moselle).*
 04 *ALENUS-LECERF J., Le Cimetière mérovingien d'Orp-le-Grand.*

Objets usuels / Gebruiksvoorwerpen / Gebrauchsgegenstände.

- 04 *DE BELIE A., Versierde tegels van de Boudelo-abdij te Klein-Sinaai.*
 06 *EUBELEN M., Le médaillon du château de Beaumont à Esneux.*

Sciences connexes / Aanverwante wetenschappen / Verwandte Wissenschaften.

- 07 *LENTACKER A., VAN NEER W. & DE CUPERE B., Archeozoologisch onderzoek over de transitie Romeinse-vroeg-middeleeuwse periode in België.*
 08 *VAN NEER W. & ERVYNCK A., Visresten in de Vlaamse archeologie.*
 09 *HUYSMANS L., Onderzoek van plantenresten.*
 11 *ERVYNCK A., Archeozoologisch onderzoek.*
 13 *BOUCHET F., ERVYNCK A. & RAVESCHOT P., Parasitologisch onderzoek van een beerput te Gent.*
 14 *LOUWY S., Micropaleontologisch onderzoek van kalkresten uit leerlooiersputten te Brugge.*
 15 *HOFFSUMMER P., Dendrochronologie en Belgique et régions limitrophes.*

Castellologie / Castellologie / Schlosskunde.

- 17 *VANHEERINGEN R.M., Archeologisch onderzoek in Zeeland.*
 21 *DEWILDE M., HEUS J. & VANDEWALLE F., Archeologische verkenning van het kasteelsite te Koekelare.*
 22 *WAEGEMAN T., Onderzoek, consolidering en herinrichting van de burchtruïne Pietersheim te Lanaken.*
 25 *HOFFSUMMER P., Le château de Franchimont à Theux.*
 25 *DEGBOMONT J.-M. & BOUCHAT M., Le Vieux-Château de Stavelot.*
 27 *EUBELEN M., Le castrum de Beaumont à Esneux.*
 28 *DUDANT A. & GRATIA H., Vielsalm : fouilles d' une fortification.*
 28 *LAMBERT G. & GRATIA H., Le château d'Autelbas.*
 30 *MIGNOT Ph., Le château comtal de Rochefort.*
 31 *MIGNOT Ph., Le château de Montaigne à Falaën.*
 31 *CLAEYS P.-J., Le château dit "Tour Louette" à Achet-Hamois.*
 32 *DEMETER S., L'"Enclos à l'tour" à Buresse-Hamois.*
 33 *DEPAEPE P. & BRUCH B., Le château médiéval de Saives.*
 33 *HENROTAY D., Le château de Meinsberg à Manderen (Moselle).*

Eglises et Abbayes / Kerken en abdijen / Kirchen und Klöster.

- 35 DEWILDE M., *De Augustijnenabdij van Zonnebeke.*
 36 CALLEBAUT D., DE GROOTE K. & VAN DER DONCKT M.-Cl., *Het Sint-Salvatorsite te Ename.*
 40 CALLEBAUT D., DE GROOTE K. & VAN DER DONCKT M.-Cl., *De Kerkkouter te Bevere.*
 40 VAN DEN BROECK P., *De St. Cornelis en St. Cyprianusabdij te Ninove.*
 41 VAN EENHOOGHE D., *Het Capucijnenklooster te St-Truiden.*
 41 LAMBOTTE B., MARCHAL J.-Ph. & NEURAY B., *L'ancienne église abbatiale de Stavelot.*
 43 MARCOLUNGO D., *Fouilles à la chapelle Notre-Dame de Lhomal à Bras-Haut/ Libramont.*
 46 SOUMOY M., *L'église Saint-Martin à Chièvres.*
 46 VERBEECK M., *De kapel der Kapelbroeders te Zoutleeuw.*
 47 BONENFANT P. & FOURNY M., *Fouilles dans le choeur de la cathédrale Saint-Michel à Bruxelles.*
 48 FOURNY M., *Fouilles de sauvetage à l'ancienne abbaye de Forest.*
 48 EUBELLEN M., *La première église d'Esneux.*

Archéologie urbaine / Stadsarcheologie / Stadtarchäologie.

- 49 HILLEWAERT B., *Stadsarcheologisch onderzoek te Brugge.*
 49 DEWILDE M., ERVYNCK A., VAN NEER W., VANWANXELE P. & LENTACKER A., *Stadsarcheologisch onderzoek in Diksmuide.*
 51 DESPRIET Ph., *Van grafelijk domein tot stadskern : het onderzoek in Kortrijk.*
 52 DESPRIET Ph., COURTENS J.-P. & DEJONCKHEERE M., *Stads-kernonderzoek te Menen.*
 53 LALEMAN M.-C. & RAVESCHOT P., *Stadsarcheologisch onderzoek te Gent.*
 55 CALLEBAUT D., DE GROOTE K. & VAN DER DONCKT M.-Cl., *Stadsarcheologie te Oudenaarde.*
 55 STROOBANTS A., *Stadsarcheologisch onderzoek te Dendermonde.*
 56 VEECKMAN J., *Stadsarcheologisch onderzoek te Antwerpen.*
 59 DE MEULEMEESTER J., *Archéologie urbaine à Luxembourg-Ville.*
 61 DE MEULEMEESTER J., *L'enceinte urbaine d' Echternach.*
 62 MIGNOT Ph., *Le rempart médiéval de Ciney.*
 62 KAHN C. & SOUMOY M., *Vidange d'un "puits" à Namur.*
 62 PLUMIER J., *Archéologie urbaine à Namur.*
 64 HOFFSUMMER P. & BOSSON A., *Etude archéologique et dendro-chronologique de la Maison du Fléban à Dinant.*
 66 VERSLYPE L., *Fouilles archéologiques de la place du Vieux-Marché-aux-Poteries à Tournai.*
 68 BORREMANS R., TAELMAN G. & NOTEBAERT J., *Opgraveningen te Halle.*
 71 de WAHA M. & DE POORTER A., *De Hallepoort in Brussel.*
 73 VAN EENHOOGHE D., *Het Koningsplein te Brussel.*
 74 LEUXE F., CABUY Y. & DEMETER S., *Atlas du sous-sol archéologique de Bruxelles.*

Archéologie rurale / Landelijke archeologie / Ländliche Archäologie.

- 75 JANSSEUNE G., Het groot-Tempelhof te Slijpe-Middelkerke.
 79 HENDRIKS J., XIIde-XIIIde eeuwse migraties in groot-Tilburg.
 80 TROUPIN G., Middeleeuwse bewoningssporen te Kontich.
 81 EVRARD M., Le noyau historique de Wellin.
 82 WEBER J.-P., Le village disparu de Marsolle-Libin.
 82 PAPELEUX J., Le village disparu de Waay à Mabompré-Houffalize.
- 83 VERBEECK M., Een houten gebouw op de merovingische begraafplaats te Erps-Kwerps.
 83 BORREMANS E. & VANDEN BERGE M., Archeologisch onderzoek te Geeraardsbergen.
 84 LEOTARD J.-M. & FOCK H., La Place St-Lambert à Liège.
 86 FOCK H., Le château de Burg-Reuland.
 86 DUMORTIER C. & OOST T., *Contributions à l'étude des carreaux en majolique provenant de l'ancien refuge de l'abbaye d' Hemiksem.*
 87 ZIMMER J., Castellologie luxembourgeoise.
- 89 VAN OSSEL P., *Archéologie du Grand Louvre. Fouilles des Jardins du Carrousel à Paris.*

TABLE DES AUTEURS - AUTEURSOVERZICHT - AUTORENVERZEICHNIS

- 04 ALENUS-LECERF J., Le cimetière mérovingien d'Orp-le-Grand.
- 47 BONENFANT P., La cathédrale Saint-Michel à Bruxelles.
- 68 BORREMANS R., Opgravingen te Halle.
- 83 BORREMANS E., Archeologisch onderzoek te Geeraardsbergen.
- 64 BOSSON A., Archéologie urbaine à Dinant.
- 25 BOUCHAT M., Le Vieux-Château de Stavelot.
- 13 BOUCHET F., Parasitologie van een beerput te Gent.
- 33 BRUCH B., Le château médiéval de Saives.
- 74 CABUY Y., Archéologie urbaine à Bruxelles.
- 36 CALLEBAUT D., Het Sint-Salvatorsite te Ename.
- 40 CALLEBAUT D., De Kerkkouter te Bevere.
- 55 CALLEBAUT D., Stadsarcheologie te Oudenaarde.
- 31 CLAEYS P.-J., Le château dit "Tour Louette" à Achet-Hamois.
- 52 COURTENS J.-P., Stadsarcheologie te Menen.
- 04 DE BELIE A., Tegels van de Boudelo-abdij te Klein-Sinaai.
- 07 DE CUPERE B., Archeozoölogie.
- 25 DEGBOMONT J.-M., Le Vieux-Château de Stavelot.
- 36 DE GROOTE K., Het Sint-Salvatorsite te Ename.
- 40 DE GROOTE K., De Kerkkouter te Bevere.
- 50 DE GROOTE K., Stadsarcheologie te Oudenaarde.
- 52 DEJONCKHEERE M., Stadsarcheologie te Menen.
- 32 DEMETER S., L'"Enclos à l'tour" à Buresse-Hamois.
- 74 DEMETER S., Archéologie urbaine à Bruxelles.
- 59 DE MEULEMEESTER J., Archéologie urbaine à Luxembourg-Ville.
- 61 DE MEULEMEESTER J., L'enceinte urbaine d' Echternach.
- 33 DEPAEPE P., Le château médiéval de Saives.
- 71 DE POORTER A., De Hallepoort in Brussel.
- 51 DESPRIET Ph., Stadsarcheologie te Kortrijk.
- 52 DESPRIET Ph., Stadsarcheologie te Menen.
- 71 de WAHA M., De Hallepoort in Brussel.
- 21 DEWILDE M., Kasteelsite te Koekelare.
- 35 DEWILDE M., De Augustijnenabdij van Zonnebeke.
- 49 DEWILDE M., Stadsarcheologie te Diksmuide.
- 02 DIJKMAN W., Merovingische pottenbakkers te Maastricht.
- 28 DUDANT A., Vielsalm : fouilles d' une fortification.
- 86 DUMORTIER C., Carreaux en majolique d' Hemiksem.
- 02 ERVYNCK A., Een laat-Merovingische waterput uit Gent.
- 08 ERVYNCK A., Visresten in de Vlaamse archeologie.
- 11 ERVYNCK A., Archeozoölogisch onderzoek.
- 13 ERVYNCK A., Parasitologie van een beerput te Gent.
- 49 ERVYNCK A., Stadsarcheologie te Diksmuide.
- 48 EUBELÉN M., La première église d'Esneux.
- 27 EUBELÉN M., Le castrum de Beaumont à Esneux.
- 06 EUBELÉN M., Le médaillon du Château de Beaumont à Esneux.
- 81 EVRARD M., Le noyau historique de Wellin.

- 84 FOCK H., Place St-Lambert à Liège.
 86 FOCK H., Château de Burg-Reuland.
 48 FOURNY M., L'ancienne abbaye de Forest.
 47 FOURNY M., La cathédrale Saint-Michel à Bruxelles.
- 28 GRATIA H., Vielsalm : fouilles d' une fortification.
 28 GRATIA H., Château d' Autelbas.
- 79 HENDRIKS J., XIIde-XIIIde eeuwse migraties in groot-Tilburg.
 03 HENROTAY D., Haut moyen âge à Frouard (Meurthe-et-Moselle).
 33 HENROTAY D., Le château de Meinsberg à Manderen (Moselle).
 21 HEUS J., Kasteelsite te Koekelare.
 49 HILLEWAERT B., Stadsarcheologisch onderzoek te Brugge.
 15 HOFFSUMMER P., Dendrochronologie.
 25 HOFFSUMMER P., Le château de Franchimont à Theux.
 64 HOFFSUMMER P., Archéologie urbaine à Dinant.
 09 HUYSMANS L., Onderzoek van plantenresten.
- 75 JANSSEUNE G., Het groot-Tempelhof te Slijpe-Middelkerke.
- 62 KAHN C., Vidange d'un "puits" à Namur.
- 53 LALEMAN M.-C., Stadsarcheologie te Gent.
 28 LAMBERT G., Le château d'Autelbas.
 41 LAMBOTTE B., L' église abbatiale de Stavelot.
 03 LANSIVAL R., Haut moyen âge à Frouard (Meurthe-et-Moselle).
 07 LENTACKER A., Archeozoölogie.
 49 LENTACKER A., Stadsarcheologie te Diksmuide.
 84 LEOTARD J.-M., Place St-Lambert à Liège.
 74 LEUXE F., Archéologie urbaine à Bruxelles.
 14 LOUWYÉ S., Micropaleontologisch onderzoek van kalkresten.
- 41 MARCHAL J.-Ph., L' église abbatiale de Stavelot.
 43 MARCOLUNGO D., Fouilles à la chapelle Notre-Dame de Lhomal.
 31 MIGNOT Ph., Le château de Montaigne à Falaën.
 30 MIGNOT Ph., Le château comtal de Rochefort.
 62 MIGNOT Ph., L' enceinte urbaine de Ciney.
- 41 NEURAY B., L' église abbatiale de Stavelot.
 68 NOTEBAERT J., Opgravingen te Halle.
- 86 OOST T., Carreaux en majolique d' Hemiksem.
- 82 PAPELEUX J., Le village disparu de Waay à Mabompré.
 62 PLUMIER J., Archéologie urbaine à Namur.
- 02 RAVESCHOT P., Een laat-Merovingische waterput uit Gent.
 13 RAVESCHOT P., Parasitologie van een beerput te Gent.
 53 RAVESCHOT P., Stadsarcheologie te Gent.
- 46 SOUMOY M., L'église Saint-Martin à Chièvres.
 62 SOUMOY M., Vidange d'un "puits" à Namur.
 55 STROOBANTS A., Stadsarcheologisch onderzoek te Dendermonde.

- 68 TAEELMAN G., Opgravingen te Halle.
80 TROUPIN G., Middeleeuwse bewoningssporen te Kontich.
02 VAN BELLINGEN S., Een laat-Merovingische waterput uit Gent.
83 VANDEN BERGE M., Onderzoek te Geeraardsbergen.
40 VAN DEN BROECK P., St.Cornelis/Cyprianusabdij te Ninove.
36 VAN DER DONCKT M.-CL., Het Sint-Salvatorsite te Ename.
40 VAN DER DONCKT M.-CL., De Kerkkouter te Bevere.
55 VAN DER DONCKT M.-CL., Stadsarcheologie te Oudenaarde.
21 VANDEWALLE F., Kasteelsite te Koekelare.
41 VAN EENHOOGHE D., Het Capucijnenklooster te St-Truiden.
73 VAN EENHOOGHE D., Het Koningsplein te Brussel.
17 VAN HEERINGEN R.M., Zeeuwse ronde burchten.
07 VAN NEER W., Archeozoölogie.
08 VAN NEER W., Visresten in de Vlaamse archeologie.
49 VAN NEER W., Stadsarcheologie Diksmuide.
89 VAN OSSEL P., Les Jardins du Carrousel au Louvre à Paris.
49 VANWANKELE P., Stadsarcheologie te Diksmuide.
56 VEECKMAN J., Stadsarcheologisch onderzoek te Antwerpen.
46 VERBEECK M., De kapel der Kapelbroeders te Zoutleuw.
83 VERBEECK M., Merovingisch te Erps-Kwerps.
66 VERSLYPE L., Archéologie urbaine à Tournai.
- 22 WAEGEMAN T., Burchtruïne Pietersheim te Lanaken.
82 WEBER J.-P., Le village disparu de Marsolle-Libin.
- 87 ZIMMER J., Castellologie luxembourgeoise.

Vendredi 6-03 / Vrijdag 6-03

- 10.00 : Inscription-café / Inschrijving-koffie
 10.30 : Introduction/Inleiding
 10.45 : ERVYNCK A. e.a., Een Merov. waterput uit Gent
 11.00 : VERBEECK M., Merov. houtbouw te Erps-Kwerps
 11.15 : DIJKMAN W., Merov. aardewerk in Maastricht
 11.30 : EUBELÉN M., Le médaillon du château de Beaumont
 11.45 : DUMORTIER C. & OOST T., Carreaux en majolique provenant du refuge de l'abbaye d'Hemiksem
- 12.00 : Lunch
 13.00 : Video Liège et Namur
- 14.00 : DE BELIE A., Tegels van de Boudelo-abdij (Sinaai)
 14.15 : HOFFSUMMER P., Dendrochronologie en Belgique et Régions limitrophes
 14.30 : DEGBOMONT J.M. & BOUCHAT M., Le Château de Stavelot
 14.45 : CLAYES P.J., La "Tour Louette" à Achet-Hamoir
 15.00 : DEMETER S., L'"Enclos à l'Tour" à Buresse-Hamoir
 15.15 : HENROTAY D., Le château de Meinsberg à Manderen
 15.30 : café/koffie
 16.00 : DEPAEPE P. & BRUCH B., Le château de Saive
 16.15 : WAEGEMAN T., Burchtruïne Pietersheim te Lanaken
 16.30 : DEWILDE M., De Augustijnenabdij van Zonnebeke
 16.45 : LAMBOTTE B. e.a., L'église abbatiale de Stavelot
 17.00 : VAN DEN BROECK P., St.Cornelis/Cyprianusabdij te Ninove
 17.15 : HOFFSUMMER P. & BOSSON A., La Maison du Pléban à Dinant

Samedi 7-03/Zaterdag 7-03

- 09.00 : Inscription / Inschrijving
 09.00 : LEOTARD J.-M., Archéologie urbaine à Liège.
 09.30 : de WAHA M. & DE POORTER A., De Hallepoort te Brussel
 09.45 : LEUXE F. e.a., Atlas archéologique de Bruxelles
 10.00 : Café / Koffie
 10.30 : DESPRIET P., Stadsarchéologie te Kortrijk
 11.00 : VEECKMAN J., Stadsarchéologie te Antwerpen
 11.30 : LALEMAN M.C. & RAVESCHOT P., Stadsarchéologie te Gent
 12.00 : Clôture / Slot
- 12.15 : Lunch
 13.00 : Video Liège et Namur
- 14.00 : VAN OSSEL P., Les fouilles du Carrousel à Paris
 14.45 : PLUMIER J., L'archéologie urbaine à Namur
 15.30 : Visite des fouilles du Grognon et de la restauration de l'Hospice St. Gilles / Bezoek aan de opgravingen op de Grognon en de restauratiewerken van het Gasthuis van St. Gillis
 17.00 : Visite du Château des Comtes de Namur et drink Bezoek aan het Gravenkasteel van Namen en drink

Crédit Communal **Gemeentekrediet**
AVEC MA BANQUE, J'AVANCE. MET MIJN BANK KOM IK VOORUIT.